

SIASI 'O SISU KALAISSI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NÍ • MĀ'ASI 2017

Liahona

p. 14

Taá'i he angalelei'a e Laipeli Hilitóla'oe Siasi

Ko e tāngutu à 'Elisaperi Hauati', l'iisa Lokisi Sinou, mo Hena Tepifila Kíngi ke fāitā meime'i ki/he 1867.
Meime'i ko e taimi 'ená naé tali ai' e l'iisa R. Sinou' à e uiui'i meia Palesteni Pilikihami 'longi (1801-77) ke
tokoni ki hono fokotútu'u e Fineofá i/he Siásí. Náá ne hoko ko e Palesteni Lahi hono ua i/he Fineofá
'i/he 1880 pea náá ne fua fatongia o áu ki heene mālō i/he ahó 5'o Tisema 1887.

NGAAHI PŌPOAKÍ

- 4 Pōpoaki ‘a e Kau Palesitenisī ‘Uluakí: Malu‘i ‘aki ‘a e Mā‘oni‘oní**
Fai ‘e Palesiteni Henry B. Eyring
- 7 Pōpoaki ‘a e Faiako ‘A‘ahí: Ko e Mālohi Fakaivia ‘o Sīsū Kalaisí mo ‘Ene Fakaleleí**

I HE TAKAFÍ
Faitā ‘a Cody Bell.

NGAAHI TALANOA LALAHÍ

- 13 Ko hono Teuteu‘i ha Ma‘u Me‘atokoni Fakalaumālie**
Fai ‘e Manuel Emilio Ciriaco
Ne mau fakakaukau ke ngaohi ehoualotu sākalamēnītī ke lelei ange ‘i ha fakataha angamahenī pē ‘i he Sāpaté—pea na‘e makehe ‘a hono olá.

- 14 Ko ha Taumalingi Hifo ‘o e Laumālié**
Ihono fakamanatu ‘o e ta‘u 175 ‘o e Fine‘ofā, ‘oku vahevahē ai ‘e he Kau Palesitenisī Lahi ‘o e Fine‘ofā ‘enau ngaaahi fakamo‘oní mo e ilō kau ki he houalotu toputapu mo mālohi ko ‘enī.

- 26 Faitāpuekina ‘e Hoku Tuofefine Faivelengá**
Fai ‘e Rafael Antillon
Na‘e liliu ‘e he sipinga mo e fakamo‘oní hoku tuofefine ko Temā ‘a ‘eku mo‘uí.

30 Ko e Oongoongoleí mo e Mo‘ui ‘oku Leleí

Fai ‘e ‘Eletā Quentin L. Cook
Oku fakamanatu mai ‘e ‘Eletā Kuki ‘a e mahu‘inga ke fili ha tō‘onga mo‘ui ‘oku nofotaha ‘i he Fakamo‘uí mo e ngaaahi me‘a ‘oku mahu‘inga tahā.

NGAAHI TAFA‘AKÍ

- 8 Kī‘i Tohi Fakamatala ‘o e Konifelenisi ‘o ‘Okatopa 2016**
- 10 Ko e Faiako ‘i he Founiga ‘a e Fakamo‘uí: Ko e Mālohi ‘o hono Ako‘i e Tokāteliné**
Fai ‘e Douglas D. Holmes
- 38 Ngaahi Fakatātā ‘o e Tuí: Markus Tilgner**
- 40 Ngaahi Le‘o ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní**
- 80 Kae ‘Oua Ke Tau Toe Fe‘iloaki: Ko ha Lēsoni Meia Teniti**
Fai ‘e Palesiteni David O. McKay

**44 Hoko ko ha Fa'ifa'itaki'anga
'o e Kakai Tuí**

Fai 'e Eletā Von G. Keetch
'E founga fēfē ha'atau tauhi e fekau
kuo 'omi e he 'Otua ke tau ako'i e
mo'oní ki he ni'ihi kehē ta'e-kau ai
ha fakakikihi mo ha fe'ite'itani?

**48 Fakamatala Fakafo'ituitui 'a e
Kakai Lalahi Kei Talavoú: Vakai'i
'a e Māmaní i Saute 'Afilika**

Fai 'e McKenna Johnson
Ko e mamata ha tokotaha lahi kei
talavou ki he manava'o fa mo e 'o fa
'a e 'Eikí 'oku hāsino i he ngaahi
ngāue 'a e Kāingalotú.

54

**50 Ngaahi 'Uhinga 'e Fitu 'Oku Tau
Manavahē Ái i he Fakatomalá—
mo e 'Uhinga Ke 'Oua Te Tau
Manavahē Ái**

Fai 'e David A. Edwards
'Oku tau fa'a fakatoloi 'a e faka-
tomalā koe'uhi ko e manavaheé.
'E tokoni 'a e ngaahi fakakaukau
mo e ngaahi fokotu'u ko 'ení ke ke
ma'u ai 'a e lototo'a ke liliu mo'oní.

**54 Ko e Me'a Pē Na'e Tu'utu'uni
'e he Toketaá**

Fai 'e Charlotte Larcabal
'E lava ke fakafiefia 'a e fakatomalā,
kae 'ikai hangē ko e faito'o mei he
toketaá pe hahu koná.

57 'Ai Hangatonu

Ko e hā 'oku tau 'ilo sekau'aki mo
e Fa'ē Fakalangi? 'E akonekina fefē
'a e ako ki he tō'onga fakasekisualé?

**58 Mei he Mala'e Ngāue
Fakafaifekaú: Tui Veiveiua,
Mohu Tāpuekina**

Fai 'e Isaias Vargas Chavarria

60 Ko 'Etau Tafa'akí

62 Pousitā: Fili 'a e 'Amanaki Leleí

**63 Ngaahi Tali mei he Kau Taki 'o e
Siasi: Founga ke Fehangahangai
mo e Ngaahi 'Ahiahi 'o e Tuí**

Fai 'e Eletā Neil L. Andersen

**64 Ko e Mana 'i he Mōmeniti
Faka'osí**

Fai 'e Cesar H. Bonito Duarte
Ne u ngāue ke fakalelei'i e mīsini ne
maumaú i he'eku akoako ngāué ka
na'e 'ikai pē ha ola lelei. 'E tokoni nai
ke fai ha lotu i he mōmeniti faka'osí?

66 'Aonga 'a e Tatalí

Fai 'e Jessica Larsen
Na'e ta'u valu 'a Seiti, ka na'e 'ikai
pē fakangofua ia he'ene tangata-
'eiki ke papitaiso.

**68 Ngaahi Tali mei ha 'Apostolo:
'E fēfē kapau 'oku ou ongo'i 'oku
'ikai ke u i he tu'unga totonú?**

Fai 'e Eletā Jeffrey R. Holland

69 Tuliki 'o e Fehu'i

Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku ou
matalili i hoku fāmilí. Ko e hā
te u lava 'o fai?

70 Fānau Loto 'Ofá:

Ko e Tā Valivali 'o e 'Ofá

Fai 'e Jill Hacking

72 Ko ha Ongo Faka'ofo'ofa

Fai 'e Jane McBride
Kuo te'eki lava ha 'aho mei hono
papitaiso 'o Pauló, pea kuó ne 'osi
fai ha fehalaaiki. 'E tokoni fefē 'a e
sākalamēniti?

74 Mamata ki he Palōfita 'a e 'Otua

Fai 'e Eletā Kim B. Clark
'Oku ou manatu ki he fuofua taimi
na'a ku mātā ai 'a e palōfita.

**75 Ngaahi Fakatātā 'o e Hisitōlia
'o e Siasi: 'Oku Fokotu'u 'a e Siasi**

**76 Ngaahi Talanoa 'o Sīsuú:
Na'e Papitaiso 'a Sīsuú**

Fai 'e Kim Webb Reid

**79 Peesi Valivali: 'Oku Ou
Hounga'ia i Hoku Sinó**

Ko e makasini fakavaha'apule'āngā 'eni 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi' o e Kau Māoniōni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palestineni 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

Ko e Kolomu 'o e Kau 'Apostoloi 'e Toko Hongofulu Mā Uá: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund

Étitá: Joseph W. Sitati

Kau Tokoni 'Étitá: Randall K. Bennett, Carol F. McConkie

Kau 'Etiavaísá: Brian K. Ashton, Jean B. Bingham, LeGrand R. Curtis Jr., Christoffel Golden, Douglas D. Holmes, Erich W. Kopischke, Larry R. Lawrence, Carole M. Stephens

Talékita Pulé: Peter F. Evans

Talékita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisini: Garff Cannon

Talékita Pulé: Adam C. Olson

Tokoni 'Étitá Pulé: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Cremilda Amaral

Timi ki hono Tohi mo hono Étitá: Bethany Bartholomew, Brittany Beattie, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flilton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdock, Sally Johnson Odekkirk, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Anne Selu, Marissa Widdison

Talékita Pule Pula'atí: J. Scott Knudsen

Talékita Faka'atí: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'u 'o e Makasini: Jeanette Andrews, P. Mark Andrus, C. Kimball Bott, Thomas Child, David Green, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen, Susan Lotgren, Scott M. Mooy, Mark W. Robison, Rachel Smith, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otineitā Intellectual Property: Collette Nebeker Aune Pule He Fakatahahātā 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatātā mo e Fakatahahātā 'o e Makasini: Glen Adair, Connie Bowthorpe Bridge, Julie Burdett, Bryan W. Gygi, Ginny J. Nilson, Gayle Tate Rafferty, Derek Richardson

Fokotu'u 'utú: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talékita ki he Pákī: Steven T. Lewis

Talékita ki hono Tufaki: Troy K. Vellinga

Kau Ngāue ki he Liahona i Tongá:

Étitá: Túlima L. Finau

Tokoni 'Étitá: Patrick Taufa

Kaungā 'Étitá:

Ko e totongi ki hono fakakātoa 'o e ngaahi *Liahona* he ta'u 'oku TOP \$3.60. Ko e túa-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka-ekekéké: Senitā Tufaki'anga Nauau, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Māoniōni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke māu 'a e ngaahi totongi ki ho'ō makasini i he ngaahi fonua mayave mei he lunaiteti Siteiti ma Kānata, ali'ki he store.lids.org pe fetū'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasi pe taki fakauotou pe fakakōlo.

O'mi 'a e ngaahi fakamatatalā mo e ngaahi faka'eke'eké he 'initanetā i he *liahona.lids.org*; i he meili ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0204, USA; pe i-meili ki he *liahona@ldschurch.org*.

Ko e *Liahona* (ko ha lea i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e 'kāpasa' pe me'a ("fakahinohino") oku pulusu 'a e Makasini Fakavaha'apule'āngā 'eni 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Māoniōni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke māu 'a e ngaahi totongi ki ho'ō makasini i he ngaahi fonua mayave mei he lunaiteti Siteiti ma Kānata, ali'ki he store.lids.org pe fetū'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasi pe taki fakauotou pe fakakōlo.

© 2017 'e he Intellectual Reserve, Inc. Māu 'a e ngaahi totongi fakalau kotoa pō. Paaki 'e he lunaiteti Siteiti 'o Amelikā.

Fakamatatalā ma'u mafai pulusí: Tukukehe 'a ha toki fakahā atu, e lava 'a e he nihi fakafituituha 'o hiki ha tatau 'o e Liahona ki heenau faka'aogā'i fakatātūha 'oku 'ikai fakakomesiale (kau ai ki he ngaahi uiui faka-Siasi). 'E lava te kāfī e totongi ko 'eni 'i ha fāhingā taimi pē. He 'ikai lava te kiki ha tatau 'o ha nāunau visual 'oku fakahaai atu hanō fakatātupau'i 'i ha tefā'aki 'oku ha ai e tokotaha 'oku 'āāna 'a e fakatātā. 'Oku totongi te fakatātā a e ngaahi tehu' fakauotou mo e māu mafai pulusu ki he Intellectual Property Office, 50 E. North Temple St. Fl. 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; i-meili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:

March 2017 Vol. 41 No. 3. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431) POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 501.5.2). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Ngaahi Fakakaukau ki he Efiafi Fakafāmili 'i 'Apí'

'Oku 'i he makasini ko 'eni ha ngaahi fakamatala mo e ngaahi 'ekitivitī 'e lava ke faka'aonga'i 'i he efiafi fakafāmili 'i 'apí. Ko ha sīpinga 'eni 'e ua.

"Ke Mou 'i he Kakai Tuí ko ha Faka'ilo-nга,"

peesi 44: Ko e fakamatala 'a Eletā Kitisi ki he mahū'inga hono taukave'i 'a e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei 'aki 'a e 'ofā mo e angā'ofā. Hili hono lau 'ene leā, te mou lava 'o talanoa ki he ngaahi taimi 'i he mo'ui 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí ne fie mā'u ai ke nau taukave'i 'a e ongoongolelei. Te ke lava foki 'o lau ha talanoa mei he folofolā 'o ha taha na'a ne tu'u 'al'i'aliaki 'i hono taukave'i e me'a 'okú ne tui ki ai, hangē ko e talanoa kia Tanielā pe ko 'Esetā. Nāe fakahā fēfē e he nihi ko 'enī 'a e 'ofā ki he nihi kehē mo e 'Eikī fakatou'osi? Te ke lava 'o fakatāta'i ha tükunga 'e lava ai 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí 'o fakaangaanga ke vahevahe 'enau tuí fekau'aki mo ha ngaahi kaveinga kehe-kehe 'i ha 'ulungaanga nonga mo mahino.

"Fēfē nai kapau 'oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke u 'i he tu'unga totonu?" peesi 68: 'Oku fakamatala 'a Eletā Hōlani kau ki he me'a ke tau fai 'i he taimi te tau ongo'i ai 'oku 'ikai ke tau 'i he tu'unga 'oku totonu ke tau 'i ai. Te mou lava 'o aleā'i fakafāmili e ngaahi talēniti kuo foaki 'e he Tamai Hēvaní ma'a e mēmipa takitaha 'o e fāmilí. Fakakaukau ke fakaafe'i 'a e mēmipa takitaha 'o e fāmilí ke nau hiki ha taumu'a 'oku nau faka'amu ke a'usia 'i he māhina ka hokó, aleā'i e ngaahi founiga ke a'usia ai e ngaahi taumu'a ko 'enī, founiga e tokoni ai honau ngaahi talēniti, mo e ngaahi taukei 'e fie mā'u ke nau fakatupulaki kae lava ke a'usia 'enau taumu'a. Te ke lava 'o toe vaka'i e 'ekitivitī ko 'enī 'amui ange pea poupou'i 'a e mēmipa 'o e fāmilí ke nau fokotu'u pea feinga ke a'usia 'enau ngaahi taumu'a.

TOE LAHI ANGE 'I HE 'INITANETÍ

'Oku ma'u 'a e *Liahona* mo e ngaahi nāunau kehe 'a e Siasi 'i ha ngaahi lea fakafonua lahi 'i he languages.lids.org. Vakai ki he facebook.com/liahona.magazine (ma'u 'i he lea faka-Pilitāniā, faka-Potukalí, mo e faka-Sipeinī) ke ma'u ha ngaahi pōpoaki fakalaumālie, ngaahi fakakaukau ki he efiafi fakafāmili 'i 'apí, mo e ngaahi fakamatala te ke lava 'o vahevahe mo ho kaungāme'a mo e fāmilí.

NGAAHI KAVEINGA 'I HE MAKASINI KO 'ENÍ

'Oku fakafonua'i 'e he ngaahi mata'ifikā 'a e peesi 'uluaki 'o e fakamatatalā.

'Amanaki lelei, 50, 62

Laumālie Mā'onī'oni, 41,

Ngaahi Fuakavá, 4

Faiako 'a'ahí, 40, 41, 43

42, 63

Ngāue fakafāfekaú,

Fakafeohí, 13, 43, 48

26, 58

Fakalelei, 7

'Ofá, 44, 70

Fakatomalá, 50, 54, 63, 72

Papitaisó, 61, 66, 76

Fāmilí, 26, 30, 60, 69, 70

Sākalamēniti, 13, 63, 72

Fine'ofá, 14, 40, 41

Sipinga, 26, 44

Hisitölia fakafāmili, 40

Sisū Kalaisi, 7, 76

Hisitölia 'o e Siasi, 75

Talangofuá, 58, 80

Hou'eiki Fafiné, 14, 26, 40

Tokoni, 41, 42, 63

Kau Palōfítá, 4

Ngaahi Fili, 30

Fai 'e Palesiteni
Henry B. Eyring

Tokoni 'Uluaki i he
Kau Palesitenisī
'Uluakí

MALUI AKIA E MĀ'ONI'ONÍ

Kuo fakahā 'e he palōfita 'a e 'Otuá 'i he māmaní, Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, "I he 'ahó ni 'oku tau nofo 'o fehangahangai mo e angahala lahi pea mo e koví 'a ia 'oku tau lava pē ke mamata ki aí."¹

Te ke 'ohovale nai ke 'ilo'i na'e lea 'aki 'e Palesiteni Monisoni 'a e ngaahi lea ko iá 'i he ta'u e 50 kuohilí? Kapau na'e kāpui kitautolu 'e he ngaahi ha'aha'a 'o e faiangahalá 'a ia na'e lahi ange ia 'i he taimi ko iá 'i ha toe taimi ange kimu'á, kuo fēfē hono lahi ange 'a e fakailifia'i kitautolu 'e he koví 'i he 'aho ni? Kuo folofola 'e he 'Eikí 'o kau ki hotau kuongá 'i ha 'uhinga lelei, "Vakai, 'oku kau fakataha 'a e filí" (T&F 38:12).

Ko e tau 'a ia "[na'a tau fakamo'oni kotoa ki aí]"² na'e kamata ia kimu'a pea tau ha'u ki he māmaní. Na'e kamata ia kimu'a hono fa'u 'o e māmaní. Na'e kamata ia 'i he ngaahi afe'i ta'u 'o e kuohilí lolotonga 'a e mo'ui 'i he maama fakalaumālié, 'a ia na'e angatu'u ai 'a Sētane 'o ne "feinga ke faka'auha 'a e tau'atāina ke fili 'a e tangatá" (Mōsese 4:3).

Na'e 'ulungia 'a Sētane 'i he taú pea "na'e lī ia ki tu'a 'i he fonuá" (Fakahā 12:9), 'a ia 'okú ne kei hoko atu ai 'ene fakafetaú 'o a'u ki he 'ahó ni. 'I he māmaní "okú ne tau'i 'a e kau mā'oni'oni 'a e 'Otuá, mo ne kāpui takatakai 'a kinautolu" (T&F 76:29) 'aki 'a e loí, kakaá, mo e ngaahi 'ahi'ahí.

'Okú ne tau'i 'a e kau palōfítá mo e kau 'apostoló. 'Okú ne tau'i 'a e fono 'o e angama'á mo e topupapu 'o e nofomalí. 'Okú ne tau'i 'a e fāmilí mo e temipalé. 'Okú ne tau'i 'a e me'a 'oku leleí, mā'oni'oni, mo topupapu.

Te tau tau'i fēfē ha fili pehē? Te tau tau'i fēfē 'a e fili 'okú ne fakafonu 'a e māmaní? Ko e hā hotau teunga taú? Ko hai hotau kaungātaú?

Ko e Mālohi 'o e Lamí

Na'e akonaki 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'oku ma'u pē 'e Sētane 'a e mālohi ke ne ikuna'i kitautolú 'i he'etau fakangofua iá.³

'I he mamata 'a Nīfai ki hotau kuongá na'á ne "vakai ki he mālohi 'o e Lami 'a e 'Otuá, pea na'e tō ia ki he kau mā'oni'oni 'o e siasi 'o e Lamí, pea ki he kakai 'o e fuakava 'o e 'Eikí, 'a ia kuo fakamovetevete ki he funga kotoa 'o e māmaní; pea na'e fakamahafu 'a kinautolu 'aki 'a e mā'oni'oni pea mo e mālohi 'o e 'Otuá 'i he fu'u nāunau lahi" (1 Nīfai 14:14; toki tānaki 'a e fakamamafá).

Te tau fakamahafu fēfē kitautolu 'aki 'a e mā'oni'oni mo e mālohi? Ko 'etau tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni mo faka'apa'apa ki he lakanga fakataula'eikí. Ko 'etau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava topupapu, ngāue ki he'etau hisitōlia fakafāmilí, pea 'alu ki he temipalé. Ko 'etau feinga ma'u pē ke fakatomala pea kole ki he 'Eikí ke "ngāue 'aki 'a e ta'ata'a fakalelei 'o Kalaisí koe'ahi ke [tau] lava 'o ma'u ha fakamolemole 'o [etau] ngaahi angahalá" (Mōsaia 4:2). Ko 'etau lotu mo ngāue mo fakamo'oni mo fakamālohia 'a e tui kia Sisū Kalaisí.

'Okú tau malu'i foki kitautolu 'aki 'a e mā'oni'oni mo e mālohi 'i he'etau "mata'ikoloa 'aki ma'u ai pē 'i [hotau] 'ata-má 'a e ngaahi folofola 'o e mo'ui" (T&F 84:85). 'Okú tau

mata'ikoloa 'aki 'a e ngaahi folofola ko íá 'aki 'etau ako fakamātoato 'a e ngaahi folofola toputapú pea mo e ngaahi lea 'a e ní'ihi kuo fili 'e he 'Eikí ke hoko ko 'Ene kau tamaio'eikí, 'a ia te nau vahe-vahe Hono finangaló, fakakaukaú, mo e le'ó (vakai, T&F 68:4) lolotonga e konifelenisi lahi 'o e māhina ka hoko maí.

'I he'etau tau'i 'a e filí, 'oku totonu ke tau manatu ma'u pē 'oku tau ma'u 'a e tokoni mei he ní'ihi 'i he ongo tafaf'aki 'o e veilí. Ko 'etau fa'ahí 'oku kau ai 'a e 'Otua ko e Tamai Ta'engatá, ko e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, mo e Laumálie Mā'oni'oní.

'Oku toe kau foki 'i he'etau fa'ahí 'a e ngaahi kau tau ta'e hā mai 'o e langí. Na'e talaange 'e 'Ilaisa ki ha tangata kei talavou na'e ilifia "Oua na'á ke manavahē," 'i he'ena fehangahangai mo ha kau tau 'a e filí, "he ko kinautolu 'oku kau mai kiate kitauá 'oku tokolahí hake 'iate kinautolu 'oku kau kiate kinautolú" (vakai, 2 Ngaahi Tu'i 6:15–16).

'Oku 'ikai fie ma'u ke tau manavahē. 'Oku 'ofa 'a e 'Otua ki He'ene Kāinga-lotú. He 'ikai 'aupito te Ne teitei li'aki kitautolu.

'Oku ou 'ilo'i kuo tali 'e he 'Otuá 'eku tangí, ke fakahaofi au mei he koví. 'Oku ou fakamo'oni 'e lava ke fakapapau'i kiate kitautolu 'e he tokoni 'a e 'Otua ko e Tamaí, mo e Fakamo'ui 'o e māmaní, mo e Laumálie Mā'oni'oní, 'e foaki kiate kitautolu ha mālohi fe'unga ke tau matu'uaki ha fa'ahinga 'ahi'ahi pē te tau fehangahangai mo iá.

'Oku ou fakatauange te tau malu'i ma'u pē kitautolu 'aki 'a e mā'oni'oní koe'uhí kae lava ke tau loto-falala te tau ma'u 'a e ikuna taupotu tahá. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "Correlation Brings Blessings," *Relief Society Magazine*, Apr. 1967, 247.
2. "E 'Otua Māfimafi 'Afio Mai," *Ngaahi Himí*, fika 152.
3. Vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siosefa Sāmita* (2007), 245.

KO E FAIAKO MEI HE PŌPOAKI KO 'ENÍ

Oku fakamanatu mai 'e Palesiteni 'Aealingi 'oku tau lolotonga feinga ke tau'i 'a e filí. Te ke lava 'o kamata 'aki hano hiva fakataha mo e ní'ihi 'okú ke ako'i 'a e "E 'Otua Māfimafi 'Afio Mai" (*Ngaahi Himí*, fika 152). Te ke lava leva 'o fakaafe'i ke nau vahevahe 'a e founiga kuo malu'i ai kinautolu 'e he mā'oni'oní pea fakakaukaú ki ha ngaahi founiga kehe-kehe 'e ala malu'i ai honau fāmilí meia Sētané, hangē ko e fili e ngaahi mītia 'oku leleí, fakahoko e fakataha alélea fakafāmilí, pe fakahoko fakauike 'a e efiafi fakafāmilí 'i 'apí. Te ke lava 'o fakaafe'i ke nau faka-laualuloto 'i he fa'a lotu ki ha founiga te nau fakamālohia ai 'a e kolotau fakalaumálie honau ngaahi fāmilí pea poupou'i ke nau fa'u ha palani ke faka'aonga'i ai 'enau ngaahi fakakaukaú.

Ne u 'Osi Fili

Fai 'e Madison Thompson

Ne u ako ha lēsoni mahu'inga lolotonga e kalasi Finemuí kau ki he ma'a fakasekisualé—ko ha kaveinga na'a ne fakatupu ha ongo'i ta'efiemālie 'i he kau finemuí. 'Oku 'ikai ke u manatu ki he me'a kotoa pē na'a ku ako 'i he 'aho ko iá, ka 'oku ou manatu na'e fakamatala he'eku taki Finemuí ki he taha 'o 'ene ngaahi tu'unga 'ulungaanga fakatāutahá—ke ma'a fakasekisuale ma'u pē. Na'a ku manatu ki he'ene leá, pea ne u fakakaukau leva ke u fokotú ia ke hoko ko e taha 'o 'eku ngaahi tu'unga 'ulungaanga mahu'inga fakatāutahá.

'I ha 'aho 'e taha ne u heka pasi mai ai mei ha polokalama sipoti, na'e hanga 'e ha taha 'i he pasí 'o fakalanga ha va'inga 'o e mo'oní pe pole'i. Koe'uhí na'a mau ta'eoli'ia, ne u kau atu ai mo e n'ihi 'o e tamaikí. I hoku taimí, na'e pole'i ke u fai ha me'a ne u 'ilo na'e 'ikai ke totonu. Ne mei hoko 'eni ko ha fili faingata'a ke u fai, ka na'a ku manatu ki he ngaahi lea 'o 'eku taki 'i he Kau Finemuí, pea na'e faingofua leva 'a e filí. Na'e vave 'eku fili ke 'oua te u kau 'i he va'ingá. Ne u 'osi tomu'a 'ilo'i pē 'a e fili ke u fai 'i he tükunga ko iá.

'Oku ou 'ilo'i ko e taimi 'oku tau 'alu ai ki he lotú 'o feinga ke ako 'a e ngaahi me'a 'oku akonekina kitautolu ki aí, 'e tāpuekina kitautolu 'aki ha ivi mo e malu'i fakalaumālie lahi ange mei he ngaahi 'ahi'ahi 'o e māmaní.

'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne fá'ú 'i Iutā, USA.

FĀNAÚ

1. TAUHI E 'AHO SĀPATÉ KE MĀ'ONI'ONI
2. FAKA'APA'APA'I 'A E LAKANGA FAKATAULA'EIKÍ
3. FAKAHOKO MO TAUHI 'A E NGAAHI FUAKAVÁ
4. NGĀUE KI HE HISITÓLIA FAKAFĀMILÍ
5. 'ALU KI HE TEMIPALÉ
6. FAKATOMALA
7. LOTU
8. TOKONI'I E NI'IHI KEHÉ
9. VAHEVAHE HO'O FAKAMO'ONÍ
10. LAU 'A E NGAAHI FOLOFOLÁ

'Ai Homou Teunga Taú

Oku lahi fau 'a e kovi 'i he māmaní 'i he 'aho ní. 'Oku hangē 'a e ongoongo-leleí ko ha pā 'okú ne malu'i kitautolú. Ko e ngaahi me'a 'eni 'e 10 'oku talamai 'e Pales-teni 'Aealingi ke tau fai ke malu'i ai kitau-tolú. Kumi 'a e mata'ifika 'i he fakatātaá pea tā ha laine ke fakafehokotaki e ngaahi fo'i totí. Ko 'ene 'osí pē peá ke valivali ia!

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10

Ko e Mālohi Fakaivia 'o Sīsū Kalaisí mo 'Ene Fakaleleí

Ako 'i he fa'a lotu 'a e fakamatala ko 'ení pea fekumi ki ha ue'i faka-laumālie ke 'ilo'i 'a e me'a ke vah-e-vahé. 'E teuteu'i fefé 'e he mahino ki he taumu'a 'o e Fine'ofá 'a e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ki he ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatá?

Tū'
Fāmilí
Fakafiemālié

“Oku ou fa'a fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'ia Kalaisi 'okú ne fakamālohi'i aú” (Filipin 4:13). ‘Oku pehē 'e Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa, ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí, “Neongo 'oku tau ma'u kotoa ha vaivā'anga, ka te tau lava 'o ikuna'i kinautolu.” “Kapau te tau loto fakatōkilalo mo tui, 'e lava ke hoko e ngaahi me'a vaivā'i o mālohi, tu'unga 'i he 'alo'ofa pē 'a e 'Otuá.”¹

‘Oku folofola 'a hotau Fakamo'uí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, “Te u mu'o-mu'a 'i homou 'aó. Te u 'i homou nima to'omata'ú pea 'i homou to'ohemá, pea 'e 'i homou lotó 'a hoku Laumālié, pea 'e takatākai 'a kimoutolu 'e he'eku kau 'āngeló, ke poupou'i hake 'a kimoutolu” (T&F 84:88).

‘Oku pehē 'e 'Eletā Tēvita A. Petinā 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Ma Uá, “Ko Nifai ko ha sīpinga ia 'o ha taha na'a ne 'ilo, mahino, pea falala ki he mālohi fakaivia 'o e Fakamo'uí.” “Na'e ha'i 'e he ongo ta'okete 'o Nifái ia 'aki ha ngaahi afō mo palani ke faka'auha ia. Kātaki 'o fakatokanga'i ange e lotu 'a Nifái: “E 'Eiki, ke ke fakahaoifi mu'a au mei he nima 'o hoku ongo tokouá, 'o fakatatau ki he'eku tui kiate koé; 'io, foaki mai mu'a kiate au ha mālohi ke u lava ai 'o motuhi 'a e ngaahi afō ni 'a ia kuo ha'i 'aki aú” (1 Nifai 7:17; toki tānaki 'a e fakamamatāfá).

“... [Na'e] ikai ke lotu 'a Nifai, ke liliu hono tūkungá. Ka na'a ne lotu ke ma'u e mālohi ke liliu e tūkunga na'a ne 'i aí.

Pea 'oku ou tui na'a ne lotu 'i he founiga ko 'ení, he na'a ne 'ilo, mahino peá ne 'osi a'usia 'a e mālohi fakaivia 'o e Fakaleleí.

“Oku 'ikai ke u tui na'e homo fakafokifā pē 'a e ngaahi ha'i mei he nima 'o Nifái. Ka 'oku ou tui na'e tāpuekina 'aki ia 'a e vilitakí mo e mālohi fakafo'ituitui fakatou'osi na'e mahulu atu he me'a fakanatula na'a ne malavá, pea na'a ne toki ngāue leva “i he mālohi 'o e 'Eikí” (Mōsaia 9:17) ke vilohi mo fusi e afō, pea faifai pē na'e lava ke motu e ngaahi ha'i.”²

**Ngaahi Potu Folofola
mo e Fakamatala Makehe**
'Isaia 41:10; 'Eta 12:27;
reliefsociety.lds.org

Fakakauak ki
Heni

'E tokoni fefé
'a e mālohi
fakaivia 'o
Sīsū Kalaisí
mo 'Ene
feilauau
fakaleleí ke
liliu 'etau
ngaahi vaivá
ke hoko 'o
mālohi?

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Dieter F. Uchtdorf, “Ko e Me'a'ofa 'o e 'Alo'ofá,” *Liahona*, Mē 2015, 108.
2. David A. Bednar, “Strength beyond Our Own,” *New Era*, Mar. 2015, 4.

KI'I TOHI FAKAMATALA 'O E KONIFELENISI 'O 'OKATOPA 2016

"Ilonga ha me'a kuó u lea 'aki 'e au ko e 'Eikí, kuó u lea 'aki ia; . . . neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē" (T&F 1:38).

'I ho'o toe fakamanatu e konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2016, 'e lava ke ke faka'aonga'i 'a e ngaahi pēsí ni (mo e Ki'i Tohi Fakamatala 'o e Konifelenisí 'i he ngaahi makasini he kaha'ú) ke tokoni atu ki ho'o ako mo faka'aonga'i 'a e ngaahi akonaki fakamuimuitaha 'a e kau palōfita mo'uí mo e kau 'aposetoló mo e kau taki kehe 'o e Siasi.

ME'A MAHU'INGA FAKATOKĀTELÉNE

Ko e Fiefiá 'a e Kī ki He'etau Mo'ui Fakalaumālié

"|| hono tukutaha 'etau tokangá he palani 'o e fakamo'uí pea mo e 'Otuá mo Sisū Kalaisi mo 'Ene ongoongoleleí, te tau ongo'i fiefia 'o tatau ai pē ko e hā e me'a 'oku hokó—pe 'ikai ke hoko—'i he'etau mo'uí. . . .

" . . . Ko 'Ene fiefiá 'oku pau, mo fakapapau'i mai kiate kitautolu "e ki'i fuofuoloa si'i pē 'a ho'o faingata'a'iá" [T&F 121:7] pea fakatapui ia ko hotau tāpuaki. . . .

" . . . Pea 'i he me'a kotoa pē, ko Sisū Kalaisi 'a hotau sīpinga lelei tahá, 'a ia na'a ne kātaki'i 'a e pekia 'i he 'akaú' [Hepelū 12:2]. Fakakaukau ki ai! Koe'uhí ke Ne malava 'o foua e me'a fakamamahi taha kuo hoko he māmaní, na'e nofotaha pē hotau Fakamo'uí 'i he fiefiá! . . .

"Kapau te tau vakai ki he māmaní pea muimui he founiga 'a e māmaní ki he fiefiá, he 'ikai pē ke tau a'usia 'e kitautolu ia e fiefiá. . . . Ko e fiefiá ko ha me'a-'ofa ia ki he faivelengá."

Palesiteni Russell M. Nelson, Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Fiefiá mo e Mo'ui Fakalaumālié," *Liahona*, Nōvema. 2016, 82, 83, 84.

KO HA TALA'OFÀ FAKAEPALÓFITA

ME'A 'E UA HE
'IKAI LAVA KE
FAI 'E HE TUÍ

1. "He 'ikai hanga 'e he'etau Tamai Hēvaní . . . 'o fakamālohi'i ha taha ke ne fili 'a e hala 'o e māoni-oní. Na'e 'ikai fakamālohi'i 'e he 'Otuá 'Ene fānaú ke nau muimui kiate la 'i he maama fakalaumālié. Te Ne fakamālohi'i nai kitautolu he'etau fononga 'i he móui fakamatelié ni?

"E hanga 'e he 'Otuá 'o fakaafe'i mo fakalotoa kitautolu. He 'ikai ongosia e 'Otuá ia hono 'ofa'i, ue'i mo fakalotolahí'i kitautolú. Ka he 'ikai teitei fakamālohi'i kitautolu 'e he 'Otuá ke fai ha me'a—he 'oku fehalaki ia mo 'Ene palani ma'ongo'onga ki he'etau tupulaki ta'engatá. . . .

2. "He 'ikai lava 'e he tuí 'o . . . mono fakamālohi'i etau fie ma'u ki he 'Otuá. He 'ikai ke tau lava 'o fakamālohi'i e 'Otuá ke ne fai hotau lotó—neongo 'etau pehē 'oku tau tonu pe fakamātoato 'etau lotú. . . .

"Ikai, 'Oku 'ikai ko e taumu'a 'o e tuí keliliu e finangalo 'o e 'Otuá ka ke fakaivia kitautolu ke ngāue'i e finangalo 'o e 'Otuá. Ko e tuí ko e falala—ko e falala 'oku 'afio e 'Otuá ki he me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'o sio ki aí pea 'okú Ne 'afio'i e me'a 'oku 'ikai ke tau 'iló."

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua 'i he Kau Palesiteni 'Uluakí, "Fungavaka Faá, Matapā Faka'osí," *Liahona*, Nōv. 2016, 16, 17.

FAKAHA'A'I E MANAVA'OFÁ KI HE NI'IHI KEHÉ

"Ko Sisū Kalaisi 'a e sīpinga haohaoa 'o e 'ofa faka-Kalaisí. . . .

". . . 'Oku tau fie faka'aonga'i e maama 'o eongoongolei ke sio 'aki ki he ni'ihi kehé 'o hangē ko e Fakamou'i—i he manava'ofa, 'amanaki lelei mo e 'ofa faka-Kalaisi. 'E hokosia e 'aho 'e mahino kakato ai kiate kitautolu e loto 'o e ni'ihi kehé pea te tau hounga'a i hano fakahaa'i mai 'o ha 'alo'ofa kiate kitautolu—hangē ko 'etau fakahaa'i ha fakakaukau 'ofa mo e lea 'ofa ki he ni'ihi kehé. . . .

"Ko hotau tufakanga mo e faingamālie lelei ke tali 'a e fakalakala e tokotaha kotoa pē i he'etau faifeinga ke hangē ko hotau Fakamou'i ko Sisū Kalaisí."

Jean B. Bingham, Tokoni 'Uluaki i he Kau Palesiteni Lahi 'o e Palaimeli, "Te u 'Omi e Maama 'o e Ongoongolei ki Hoku 'Api," *Liahona*, Nov. 2016, 6, 8.

Ko e Hoko ko ha Mēmipa Faifekau Lelei angé

Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2013: "Ko e taimi 'eni ke ngāue fakataha ai e kāingalotú mo e kau faifekaú. . . . 'E tokoni'i [e he 'Eikí] 'etau ngāuē kapau te tau ngāue 'i he tui ke fakahoko 'Ene ngāuē."

Na'e fakalotahī'i kitautolu 'e ha 'Apostolo 'e toko ua ke tau hoko ko ha kau mēmipa faifekau lelei ange. Faka'aonga'i ho'o makasini 'o Nōvema 2016 pe vakai ki he conference.lds.org ke lau 'enau ngaahi leá.

—Vakai, Neil L. Andersen, "Ko ha Fakamo'oni 'o e 'Otuá," 35.

—Vakai, Dallin H. Oaks, "Ko Hono Vahevahe 'o e Ongoongolei Kuo Toe Fakafoki Maí," 57.

NGAAHI TALANOA 'I HE KONIFELENISÍ

Tafoki'angá

Faka'aonga'i ho'o makasini 'o Nōvema 2016 pe vakai ki he conference.lds.org ke lau e me'a na'a ne liliu 'enau mo'uí.

- Ko e hā na'e ako 'e Palesiteni Henry B. Eyring 'o fekau'aki mo e Lakanga Taulaeiki Faka-Ēloné lolotonga 'ene kei taulaeiki? —Vakai, "Koe'uhí Ke Ne Hoko 'o Mālohi Foki," 75.
- Ko e hā na'e ako 'e 'Eletā Dale G. Renlund 'o fekau'aki mo e fakatomalá he'ene kei ta'u 12? —Vakai, "Fakatomalá: Ko ha Fili Fakafiefia," 121.
- Na'e ma'u fefē 'e 'Eletā Gary E. Stevenson 'ene fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná? —Vakai, "Tafoki ki he Tohi, Tafoki ki he 'Eikí," 44.
- Ko e hā na'e fai 'e 'Eletā Craig C. Christensen he'ene kei ako seminelí na'e liliu ai 'ene founiga lau e Tohi 'a Molomoná? —Vakai, "Te u Fokotu'u Hake ha Tangata Kikite Mahu'inga," 27.

Ke lau, mamata pe fanongo ki he ngaahi lea 'o e konifelenisi lahí, vakai ki he conference.lds.org.

KO E MĀLOHI 'O HONO AKO'I E TOKĀTELINÉ

Te tau lava fefē ke fakatupulaki 'etau malava ke ako'i e tokāteliné 'aki 'a e mālohi mo e mafai?

By Douglas D. Holmes

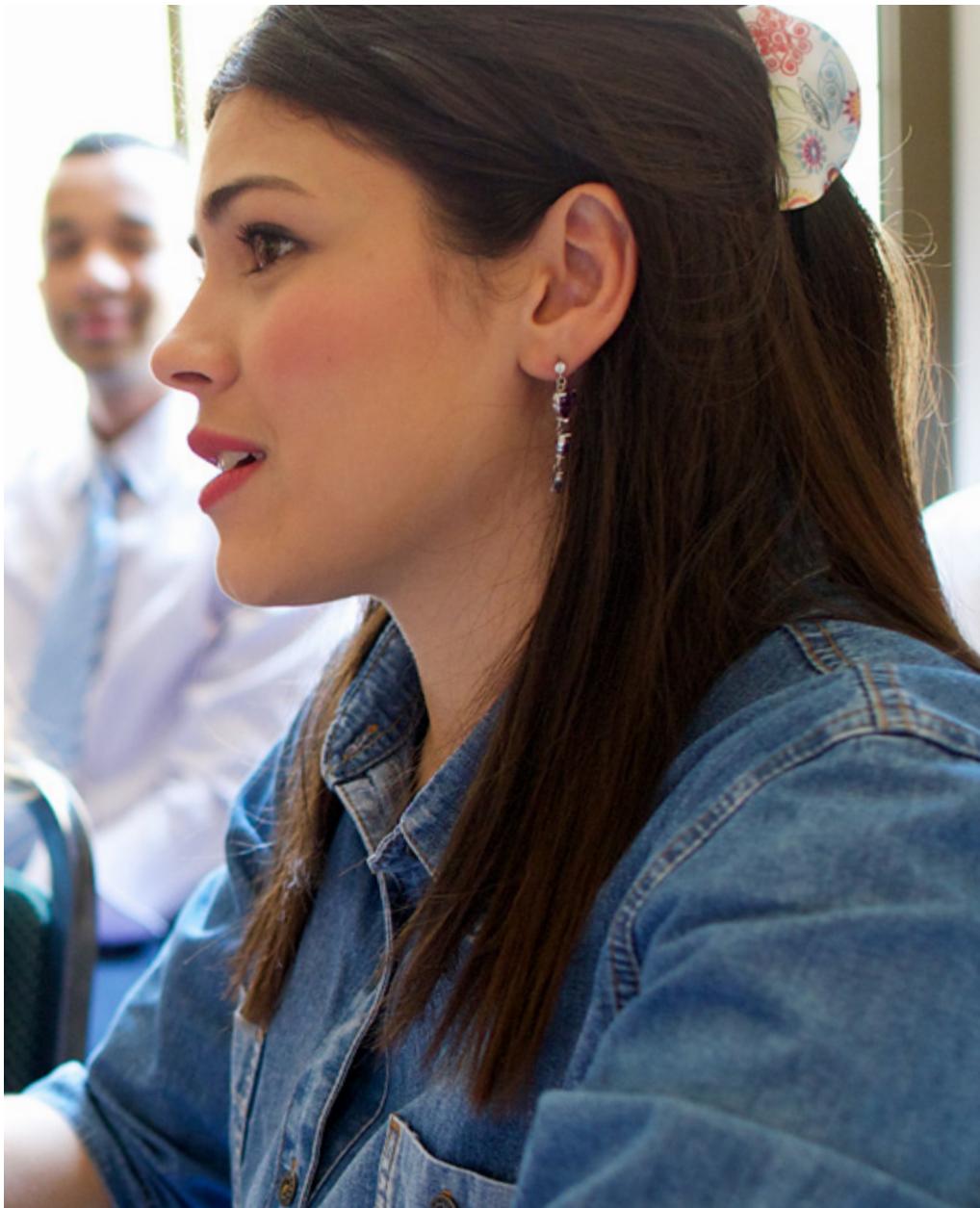
First Counselor in the
Young Men General Presidency

"I he taimi na'á ku palesiteni fakamisiona aí, na'á ku a'u ki homamisioná mo e fakatu'amelie 'e mohu Laumālie e ngaahi fakataha fakafafekaú 'o hangē ko ia ko e 'ū fakatahané u fa'a kau ki ai 'i he'eku kei fai-fekau talavoú. Ka na'á ku loto-mamahi 'i he hili pē 'emau fuofua takai 'o e konifelenisi fakasouní. Na'e 'ikai ke mahutafea 'a e Laumālié 'o hānge ko ia ne u 'amanaki ki aí, pea na'e ngali ta'etokanga e kau faifekau 'e n'ihi.

I he'ema fakalaauloto mo lotua mo hoku uaifi ha founga ke fakaafe'i mai ai ha laumālie 'oku lahi angé ki he'ema mo'ui mo e mo'ui 'a e kau fai-fekau, na'e tataki kimaua ke fakatefito 'ema faiakó 'i he tokāteline 'o Kalaisí mo hono mālohi ke liliu kimautolú. I he'ema muimui ki he palani ko 'ení 'i he ngaahi māhina hokó, na'e tokolahī e kau faifekau ne nau omi 'o vahevahe kiate au 'enau loto-tautea ki he'enau tō'onga 'i he kuohilí mo fakahā 'enau faka'amu ke toe faivelenga ange 'i hono tauhi e laó mo mo'ui 'aki e ongoongoleleí.

Ko e Hā Na'á Ne Fakatupu e Liliu Ko 'Ení?

Na'e fa'a aka'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka (1924–2015), ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e

Toko Hongofulu Mā Uá: “Oku liliu ‘a e fakakaukaú mo e ‘ulungāangá ‘i he mahino ‘a e tokāteline mo’oni. ‘E vave ange e liliu ‘o e ‘ulungāangá ‘i hono ako ‘a e ngaahi tokāteline ‘o e ongoongoleleí, ‘i hano fai ha aka ki he ‘ulungāangá.”¹ Na’á ku ‘osi ‘ilo i pē ‘a e tefito‘i mo’oni ko ‘ení kimu‘a, ka ‘i he

hili ‘eku a‘usia mo ‘eku kau faifekaú, na‘e toe lahi ange ‘eku hounga‘ia ‘i he mālohi mo e ivi ‘o e folofola ‘a e ‘Otuá ke liliu e ngaahi lotó (vakai, ‘Alamā 31:5). I he fakahoko ‘ema ngāué pe a na‘á ma hokohoko atu ke nofotaha ‘i hono aka‘i e tokāteliné, na‘e liliu honau lotó pe a pehē foki kiate kimaua. Koe‘uhí na‘e mahino e tokāteliné kiate kimautolu, ne mahino e “uhinga” ‘o e talangofuá, kae ‘ikai “ko e hā” e fekaú mo e “foungá”.

Ko e hā ‘Oku Fu‘u Mālohi ai hono Ako‘i e Tokāteliné?

Na‘e aka‘i ‘e Palesiteni Heneli B. ‘Aealingi, Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluakí “ko e folofola ‘a e ‘Otuá ko e tokāteline ia na‘e akonaki ‘aki ‘e Sisū Kalaisi mo ‘Ene kau palōfitá.”² ‘Oku fakatefito ‘a e tokāteline mo’oni ‘ia Kalaisi. Ko e taimi ‘e aka‘i ai ‘Ene tokāteliné pe a ma‘u ‘e he Laumālié, ‘e tupulaki ma‘u pē ‘a e tui kia Sisū Kalaisí (vakai, ‘Alamā 32:28–43; Molonai 7:25, 31–32).³ Ko e tuí “ko e tefito‘i taumu‘a ia ‘o e ngāue kotoa pē” pe ‘ulungaanga.⁴ Ko e taimi ‘oku fakahā ai ‘a e Tamaí mo e ‘Aló kiate kitautolú ‘o fou ‘i he ngaahi lea ‘oku faka-Laumālié, ‘oku tupulaki ai ‘etau tuí, ‘oku fakalahi ‘etau holi ke fakatomalá mo talangofuá, pe a ‘oku tau liliu.

‘Oku ‘ikai ke ma‘u e mālohi ki he liliu ‘o e lotó ‘i he faiakó ka ‘i he “ivi ‘o e folofola ‘a e ‘Otuá” (‘Alamā 31:5). ‘Oku ‘ikai ke ma‘u ‘e he ngaahi tohí pe ongo ‘o e lea ‘o ha ngutú ha mālohi totonu ki hono liliu ‘o e lotó, ka ko e taimi ‘oku fakafonu ai ‘a e ngaahi lea mo’oni ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e ‘Otuá, te ne fakatupu ha fu‘u liliu lahi ‘i he lotó (vakai, 1 Kolinitō 2:4; 1 Tesalonika 1:5; Mōsaia 5:2; ‘Alamā 5:7; T&F 68:4). Ko e taimi ‘oku tau aka‘i ai ‘Ene folofolá ‘i he Laumālié, ‘oku fakahū ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e māmá

mo e mo‘oní ki he loto ‘o e kau akó (vakai, Sione 6:63; 2 Nīfai 33:1; T&F 84:45). Ko e taimi ‘oku faka‘atā ai ‘e he kau akó honau lotó ke tali e folofolá, ‘oku fakamaama ‘e he Laumālié ‘enau fakakaukaú mo liliu honau lotó—‘a ‘enau taumu‘á mo e ‘ulungāangá.

Ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha fakamo‘oni mālohi ia “ki he liliu ‘a e fakakaukaú mo e ‘ulungāangá ‘i he mahino ‘a e tokāteline mo’oni.” Ko ha ngaahi sīpinga pē ‘eni ‘e nī‘ihī.

- Na‘e aka‘i ‘e he Tu‘i ko Penisimaní ki hono kaka‘i ‘a e ngaahi folofola na‘á ne ma‘u mei ha ‘āngeló, pe a na‘e fakatupu ‘e he Laumālié ha fu‘u liliu lahi “o ‘ikai ai te mau toe ma‘u ha holi ke faikovi, kā ke failelei ma‘u ai pē” (Mōsaia 5:2).
- Lolotonga hono aka‘i ‘e ‘Alamā ko e Lahi ‘a e kaka‘i, “na‘e fakamaama honau laumālié ‘e he maama ‘o e folofola ta‘engatá,” pe a na‘e fakamo‘ui kinautolu (‘Alamā 5:7; vakai foki, veesi 9).
- Na‘e tokoni ‘a e ngaahi foha ‘o Mōsaiá, “koe‘uhí ko e mālohi ‘o ‘ene folofolá” (‘Alamā 26:13), ke fakahoko ha liliu mo’oni ‘i he loto ‘o e kau Leimana ‘e toko laui afe (vakai, ‘Alamā 17:14–17; 53:10).

‘E Founga Fefē Ha‘atau Tupulaki?

‘Oku ‘i ai e ngaahi me‘a te tau lava kotoa pē ‘o fakahoko ke fakatupulaki ai ‘etau malava ke aka‘i e tokāteliné ‘i he mālohi mo e mafái (vakai, ‘Alamā 17:3; Hilamani 5:18). ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ia ke tau ma‘u ha mata‘itohi filōsefa (doctorate degree) ‘i he faiakó pe ‘i he lēsoni fakalotú, ka kuo pau ke tau feilaulau. ‘E ala tokoni ‘a e ngaahi fakakauka ko ‘ení ‘i he taimi ‘okú ke fekumi ai ke fakaafe‘i e mālohi ‘o e tokāteliné ki ho‘o faiakó.

1. *Mata‘ikoloa‘aki pea mo‘ui ‘o fakatatau ki he folofolá.* ‘Oku fie ma‘u

'OKU 'OMI 'E HE MAHINO-NGOFUÁ 'A E MAHINÓ

"Malanga 'aki e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e Ongongoleleí—toutou malanga'i kinautolu: te ke 'ilo'i ai e fakahā kiate koe ha ngaahi fakakau-kau fo'ou mo ha toe mahino lahi ange 'i he 'aho taki taha. Te ke lava 'o fakatupulaki ai e 'ilo 'okú ke ma'u kiate kinautolú pea toe mahino lelei ange ia kiate koe. Hili iá te ke lava leva 'o 'ai ke toe mahinongofua ange kinautolu ki he kakai 'okú [ke] ako'i."

Hyrum Smith, 'i he *History of the Church*, 6:323.

ke tau 'ilo'i e tokāteliné kae lava ke tau ako'i e tokāteliné 'aki 'a e mālohi mo e mafái. Na'e folofola 'e he Fakamo'uí kia Siosefa mo Hailame Sāmita ke na fuofua feinga ke ma'u 'Ene leá, kimu'a peá na toki feinga ke malanga 'aki ia. Pea te na toki ma'u leva Hono Laumālié mo 'Ene folofolá, "a e mālohi 'o e 'Otuá ki hono fakaloto'i 'o e kakai tuí" (T&F 11:21). Na'e akonaki mai 'a Palesiteni Hauati W. Hanitā (1907–95) ko e fa'ahinga mahino ko 'ení "oku fie ma'u ha me'a lahi ange 'i he laukonga fakafiefiemālie peé." 'Oku fie ma'u ia ke ako faka'aho mo fakamātoato.⁵

'Oku 'ikai fe'unga hono ako 'ata-'atā peé. Kapau 'oku tau fie 'ilo ki he tokāteliné, kuo pau ke tau mo'ui 'aki ia (vakai, Sione 7:17; 'Alamā 12:9). Ko e founiga 'e lava ke tau ma'u ai 'a e mālohi 'o 'Ene folofolá "iate kitautolú" ko 'etau ako faivelenga pea mo'ui 'aki 'a e folofolá mo e ngaahi akonaki 'o e kau palōfita mo'uí ('Alamā 26:13; vakai foki, 'Alamā 17:2–3; 32:42).

2. *Ako'i 'a e tokāteliné*. Kuo pau ke tau tokanga ke ako'i pē 'a e tokāteline mo'oní. Ko e Laumālie Mā'oní'oní 'a e "Laumālie 'o e mo'oní" (Sione 15:26). 'E lava ke ongo'i 'e he kau akó 'a 'Ene fakamo'oni fakapapaú 'i he taimi te tau fakahā ai 'a e "ngaahi me'a 'a e kau palōfítá mo e kau 'aposetoló" (T&F 52:36) pea faka'ehi'ehi mei he fakamahamahaló mo e faka'uhinga fakafo'ituituí. Ko e taha 'o e ngaahi founiga lelei taha ke faka'ehi'ehi ai mei hono ako'i 'o e tokāteline halá ko e faiako ke mahinongofua (vakai, Mōsaia 25:22; 3 Nifai 11:39–40). Pea ko e tahá, 'oku totonu ke tau fakafekau'aki 'a e ngaahi

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Boyd K. Packer, "Little Children," *Ensign*, Nov. 1986, 17.
2. Henry B. Eyring, "The Power of Teaching Doctrine," *Liahona*, July 1999, 85.
3. Na'e akonaki 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostololo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Na'e fokotu'utu'u 'e he 'Eikí 'a e tokāteline 'o Sisū Kalaisí ke tokoni 'i hono fakatupulaki 'etau tuí" ("Tuku ke Hā Ho'omou Tuí," *Liahona*, Mē 2014, 29).
4. *Lectures on Faith* (1985), 1–2.
5. Vakai, Howard W. Hunter, "Reading the Scriptures," *Ensign*, Nov. 1979, 64.

talí mo e ngaahi a'usia 'oku vahevahe 'e he kalasí ki he tokāteline 'oku tau akó.

3. *Faiako 'aki 'a e Laumālié*. Kuo pau ke tau manatu ko e faiakó 'oku 'ikai fakatefito ia 'iate kitautolu pē. Kuo pau ke hanga taha pē hotau matá ki he 'Otuá. 'Oku 'ikai totonu ke tau fakangalingali 'oku tau taukei pe fokotu'u kitautolu ko ha maama. Na'e tala 'e Paula ki he kakai Kolinitō na'a ne 'iate kinautolu "'i he vaivai, mo e manavahē, pea 'i he tetetete lahi" (1 Kolinitō 2:3; vakai foki, veesi 4). 'Oku ongo 'eni hangē na'e 'ikai ke faka'aonga'i 'e Paula ha fakamatatala na'e fokotu'utu'u ke mahino leleí.

Kapau te tau hoko ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá ki hono liliu 'o e lotó, 'e fie ma'u ke 'oua na'a tau fakafe'atungia'i pea 'oku fie ma'u ke tuku ki he Laumālie Mā'oní'oní ke ne ako'i e mo'oní. I ho'o teuteu e lēsoní, manatu ki he me'a 'e mahu'inga taha ki ho'o kalasí ko e ongo'i 'a e Laumālie Mā'oní'oní. Fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá ke fakaafe'i ai 'a e Laumālié ki ho'o kalasí. 'Oua te ke ilifia ke ke kii' fakalongolongo lolotonga ho'o faiakó ke fakafanongo mo ongo'i e fakahino-hino 'a e Laumālié.

'I he'etau keinanga mo mo'ui 'o fakatatau ki he folofola kotoa pē 'a e 'Otuá pea ako'i pē 'a e tokāteline 'oku mo'oní 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oní'oní, te tau 'ilo'i 'a e liliu 'e he 'Eikí hotau lotó mo e loto 'o kinautolu 'oku tau ako'i. 'Oku ou fakamālō ki he 'Otuá 'i he 'aho kotoa pē koe'uhí ko e liliu kuo fai He'ene folofolá ki hoku lotó pea mo e kau faiako na'a nau ako'i kiate au 'a e tokāteline mo'oní 'i he mālohi mo e mafái. ■

KO HONO TEUTEU'I 'O HA Mā'u Me'atokoni Fakalaumālie

Fai 'e Manuel Emilio Ciriaco

Ko e taimi na'e ui ai au ke u hoko ko ha tokoni 'uluaki 'i he kau pīsopelikí, na'e faka'au ke tokosi'i ange'a e houalotu sākalamēnití. Ne mau fakakaukau 'i he pīsopelikí ke mau 'aukai fakamātoato mo lotua ha poto mei he Tamai Hēvaní ke mau 'ilo'i ha founiga ke fakamāloha 'aki 'a e kāingalotú.

Na'e ue'i kimautolu 'e he 'Eikí ke fakamamafa'i ko e houalotu sākalamēnití ko ha ma'u me'atokoni fakalaumālie ia, ko ia ne mau fakakaukau 'i ha founiga ke fakaafe'i mai ai e kāingalotú, honau kaungāme'a, mo honau kaungā'apí ke omi ki he houalotu sākalamēnití 'o ma'u ha me'atokoni fakalaumālie. Ne mau fa'u e 'ū tohi fakaafé ke pehē, "Ha'u 'o fanongo, mamata, pea ongo'i 'a e 'afio 'a e 'Eikí 'i ha ma'u me'atokoni fakalaumālié" pea tufa ia ki he mēmipa taki taha, 'o kau ai e kau talavou mo e kau finemuí.

Ne mau teuteu'i foki mo ha ki'i kuaea fakauooti na'e toko valu pē. Na'a mau fili 'i he fa'a lotu 'a e ngaahi himi

Ne mau fa'u e 'ū tohi fakaafé ke pehē, "Ha'u 'o fanongo, mamata, pea ongo'i 'a e 'afio 'a e 'Eikí 'i ha ma'u me'atokoni fakalaumālié."

fakalaumālie mo e kau lea pea fakaafe'i e kāingalotú ke nau tokoni ki hono tauhi e molumalu 'o e fakatahá.

Na'e maau 'a e me'a kotoa ki he ma'u me'atokoni fakalaumālié! Na'e kau 'i he ma'ulotu 'o e Sāpate ko iá ha kau fie fanongo mo e kau māmālohi 'e toko 42. 'I he ma'u me'atokoni fakalaumālie hono uá, na'e toko 64 ai 'a e kau fie fanongó mo e kau māmālohi. I ha māhina 'e tolu mei ai na'e 'ikai ke mau mei lava 'o hao 'i he falelotú, pea 'i he hili ha māhina 'e ono kuo fu'u tokolahihomau uōtī na'e pau ai ke mau mateuteu ke vaeua ki ha uooti 'e ua.

Na'a mau ako ai ne hoko hono ngaohi 'o e houalotu sākalamēnití ko ha a'usia toputapú kae 'ikai ko ha fakataha peé ke ne 'omi ha faingamālie fakaofo ke fakaafe'i mai e ni'ihi 'oku tau 'ofa aí ke nau ha'u kia Kalaisi 'o fakafou 'i ha ma'u me'atokoni fakalaumālie toputapu.

Na'e tokoni 'emau mateuteu ke fakatupulaki 'a e mahu'inga ke ongo'i e laumālié mo e molumalu 'o e houalotu sākalamēnití ke fakautuutu ai e tokolahihomau uōtī 'a ia ko ha ni'ihi na'e 'ikai ke nau teitei fakakaukau te nau ongo'i e fiefiá 'i he'enau ha'u 'o mamata, ongo'i pea ma'u iá 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne fa'u 'i he Lepāpulika Tominikení.

TE TAU TOKONI FĒFĒ KE HOKO 'A E SĀKALAMĒNITÍ KO HA OUAU 'OKU FAKALAUMĀLIE ANGÉ?

- 'E lava ke kamata 'a e teuteu'i 'api 'i he taimi 'oku feale'aaki ai 'a e fāmilí ki ha founiga ke fakatupulaki ai 'enau a'usia 'i he sākalamēnití.
- 'E lava 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki 'oku nau tufa e sākalamēnití 'o fakahoko ia 'i he loto-apasia, mo 'ilo'i 'oku nau fakafofonga'i 'a e 'Eikí 'i hono vahevahe 'o e sākalamēnití mo e kāingalotú. 'E lava 'e kinautolu 'oku nau tāpuaki'i e sākalamēnití 'o 'ai ke hoko 'a e lotu tāpuaki'i ko ha fefololai toputapu ia mo e 'Otuá, kae 'ikai ko hano toutou lea 'aki pē e ngaahi leá.

I he 'aho 17 'o M-a'asi,
1842, hili ha ngaahi
miniti si'i o 'ene hoko ko
e palesiteni ki he kau-
taha fo'ou 'o e Fine'ofá i
Nāvuú, na'e lea 'a 'Ema
Sāmita ki he taumu'a 'o
e kautahá. Na'a ne pehē,
"Ke fekumi pea tokoni'i
'a e faingata'aia." Ke
"holi ke fai lelei" mo
"fakapapau'i 'oku tauhi 'a
e tu'unga angama'a."¹

*"Oku 'ikai ko e tau-
mu'a 'o e kautahá
ni ke tokoni'i pē
'a e masivá, ka ke
fakahaofi foki 'a e
ngaahi laumālié."²*
—Siosefa Sāmita

Ko ha Taumalingi Hifo 'o e Laumālié

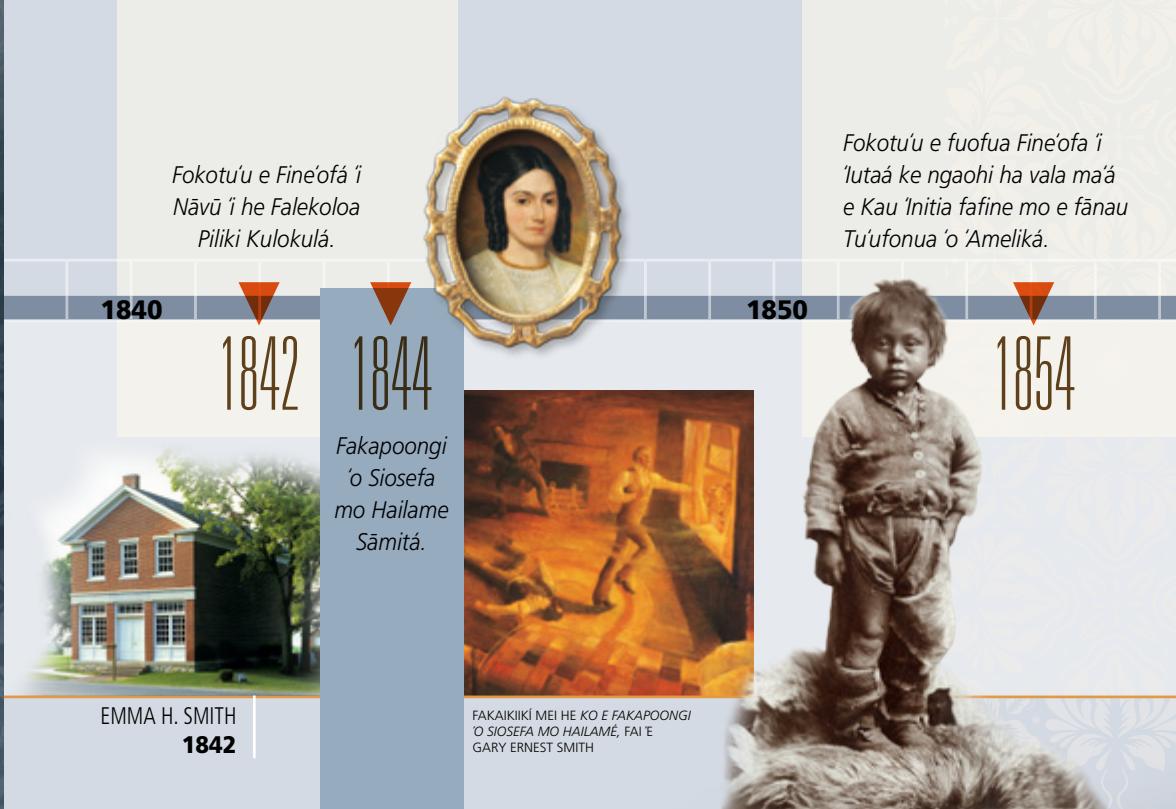
I hono fakamanatu ko 'eni e ta'u 175 'o e Fine'ofā, 'oku lea ai e Kau Palesiteni-sī Lahī 'i he 'ofa mo e mālohi 'o fakahā 'enau ngaahi ongō, ngaahi 'ilō mo e ngaahi fakamo'oní kiate kitautolu ko e kaufafine 'i he Fine'ofā.

*N*a'e pehē 'e Sisitā Linitā K. Peatoni, ko e Palesiteni Lahī 'o e Fine'ofā, "Oku mau 'ofa ki he kaufafine 'i he Siasí," 'i he'ene fakafofonga'i ia mo hono ongo tokoní—Kalo M. Sitiveni, ko e Tokoni 'Uluakí, mo Linitā S. Liivi, ko e Tokoni Uá. "Ko e hā ha me'a te tau fie ma'u 'o toe lahi ange 'i he'etau fetokoni'aki 'i he hala fua-kava ki he mo'ui ta'engatá? Na'e fakahā 'e he 'Otuá 'Ene taumu'á 'i he Mōsese 1:39: 'He vakai, ko 'eku ngāuē 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá [mo e fefiné]. 'I he Fine'ofā 'oku tau tokonia ai e kaufafine ke nau mateuteu ke ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatá. 'Oku tau fai 'eni 'aki hano fakatupulaki e tui ki he Tamai Hēvaní pea mo Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí, fakamālohia e fakafo'ituituí, ngaahi fāmilí mo e 'apí 'aki 'a e ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá, pea uouangataha 'i hono tokoni'i a kinautolu 'oku faingata'a'iá.³

"I he'etau manatu pea mo'ui 'aki e taumu'a 'o e Fine'ofā, te tau hoko ai 'o 'kehe atu pē 'a e kakai fefine ia 'o e Siasí mei he kakai fefine 'o e māmaní—'i ha ngaahi founiga 'oku fakafiefia,⁴ pea fakatupu ai ha tākiekina 'oku leleí 'i he kotoa 'o e māmaní. Ko e me'a ia 'oku mau fie ma'u ke hoko ki he kau Fine'ofā."

'I hano faka'eke'eke 'o e Kau Palesiteni Lahī 'o e Fine'ofā 'e he kau ngāue mei he ngaahi makasini 'a e Siasí, 'oku nau tali fehu'i ai 'o kau ki he ngaahi me'a 'oku felāve'i mo e kakaí 'i he ngaahi 'ahó ni mo vahevahé 'enau fakakaukau ki he kaha'ú.

I'lut-a nāe hokohoko atu e ngāue 'a e Fine'ofá ke fakahaofi e ngaahi laumālié mo tokoni ki he masivá. Nāe tokoni foki e kau Fine'ofá 'o tufa 'a e ngaahi nāunau, me'akai mo e tokoni fakafaito'o ki he nīhi na'e hiki fo'ou maí, 'o kau ai e kau hao mo'ui mei he kautaha saliote toho tangata 'a Uili mo Mātiní. I he kamata'aanga 'o e 1868, nāe kamata langa fakauooti ai 'e he kau Fine'ofá e ngaahi holo ke fa'i'anga fakataha, tauhi ai e masivá, fakahoko ai e ngaahi ngāue fakapisinisi 'a e Fine'ofá, mo fefakatau'aki koloa. Na'e 'osi hono langa e ngaahi holo 'a e Fine'ofá ī he 1924.

1. Ko e hā e me'a ī he Fine'ofá 'okú ne fakataha'i ai e kau fafine mei he ngaahi 'ulungaanga mo e tükunga mo'ui kehekehé?

Sisitā Burton: 'Oku hanga 'e hono 'ilo'i mo mo'ui 'aki 'etau taumu'ā 'o fakataha'i e kau fafine mei he anga fakafonua kotoa pē. Na'á ku fetaulaki mo ha fefine 'i 'Ulukuai 'i he ta'u kuo 'osí 'a ia na'á ne talanoa mai hono uiui'i ia ke ne hoko ko ha palesiteni Fine'ofa 'i he taimi faingata'a taha 'o 'ene mo'uí. Na'e 'ahí'ahí'i ia ke ne pehē, "He 'ikai ke u lava ia 'e au he taimí ni." Ka koe'uhí kuó ne fai ha ngaahi fuakava toputapu, na'á ne pehē ai, "Te u fai 'a ia kuo kole mai ke u faí. 'Oku ou tui ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí. 'Oku ou 'ilo te u lava 'o fai ia tu'unga 'i He'ene Fakaleleí." Na'á ne pehē mai leva kiate au, "Na'e 'omi 'e hoku uiui'i ha fiefia mo'oni ki he'eku mo'uí 'i he taimi na'á ku ngāue ai mo hoku ngaahi tokouá. Na'á ku falala ki he 'Eikí, pea na'á Ne fāitāpuekina au."

Na'á ku fakatokanga'i e taumu'a 'o e Fine'ofá 'i he'ene talanoá. Na'e tokoni'i ia he'ene tui ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí pea mo 'Ene Fakaleleí. Kuó ne fai ha ngaahi fuakava toputapu pea na'á ne loto ke tauhi ia. 'I he'ene ngāue fakataha mo e pīsopé, na'á ne ikuna'i ai hono

uiui'i. Kuó ne ma'u ha fakamo'oni he taimí ni 'oku fāitāpuekina kitautolu 'e he 'Eikí 'i he taimi 'oku tau falala ai kiate Iá. 'Oku ou fakamo'oni fakataha mo ia kuo pau ke tokoni'i kitautolu 'e hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí 'i he faingata'a kotoa pē pea mo e me'a kotoa pē 'oku hā ngali ta'efeu'unga 'i he mo'ui fakamatelié ni.

Sisitā Stephens: Ko e mālohinga 'o 'etau fāitahá ko 'etau tui ko ia ki he mālohi 'o e feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'ui. 'Oku hanga he'etau 'ofa ki he Tamai Hēvaní mo e 'ilo ki He'ene palani lahi 'o e fiefia 'o ha'i fakataha kitautolu 'i he'etau fekumi ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku 'i ai e kau fafine 'oku te'eki mali, pe kuo 'osi mali pea 'i ai mo e fānau, pe kuo 'osi mali kae te'eki 'i ai ha fānau. 'Oku 'i ai e kau uitou mo e ni'ihi kuo vete-mali. 'Oku mau fakatauange te tau lava 'o ngāue fakataha pea tau faaitaha 'i he mahino kiate kitautolu hotau tu'ungá, 'etau ngāué, mo 'etau taumu'ā.

Sisitā Reeves: 'Oku 'omi 'e he fāitahá 'a e fiefia koe'uhí 'oku 'ikai ha feke'ike'i pea 'oku 'i hotau lotó 'a e 'ofa 'a e 'Otuá (vakai, 4 Nifai 1:15). 'Oku ikuna'i

1860

*Na'e langa e fuofua holo
fakataha'a'anga 'a e Fine'ofá 'e he
Fine'ofá o e Uooti Sôleiki 15.
Na'e laka hake 'i he ngaahi
holo 'e 120 na'e langa 'i
he ta'u 'e 50 hokó.*

'ILISA R. SINOU
1866

*Uiu'i'e Pilikihami 'longi 'a 'Ilisa R.
Sinou ke ne tokanga'i e fokotu'u
o e Fine'ofá 'i he Siasi.*

1868

1870

1872

Kamata pulusi o e nusipepa Woman's Exponent pea na'e hoko ia ko e nusipepa ma'a e Fine'ofá i ha ta'u 'e 50.

1880

*Na'e kau e
kakai fefine
'o lutaá 'i
he fuofua
kakai fefine
'i he 'lunaiteti
Siteiti ke ma'u
ha ngofua
fakalao ke fili.*

'e he ngāue fakatahá 'a e faikehekehe 'i he kakai kotoa pē.
'Oiauē, fakatauange pē 'oku ongo'i 'ofa pehē e kau fafiné
ki he Fakamo'u. 'Oiauē, fakatauange pē te tau faaitaha 'i
he fetokoni'aki ke a'usia 'Ene ngaahi taumu'á.

2. Ko e hā ha me'a 'e fai 'e he kau fafiné 'o ka nau ka ongo'i li'ekina 'i he Fine'ofá?

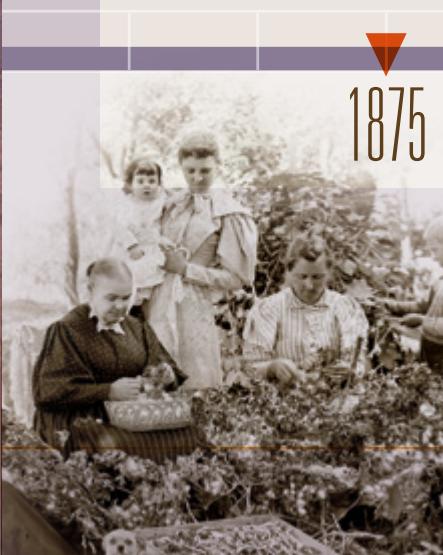
Sisitā Stephens: 'I he'emaupoko ko e kau palesi-
tenisi'i ko e faka'amuhomau lotó ke mahino ki he
kau fafiné honau tu'unga ta'engatá. Na'a tau hoko
ma'u pē ko ha konga 'o e ngāue 'a e 'Otuá.

Kuo foaki kiate kitautolu kakai fefiné ha
ngaahi me'afaoaki makehe 'a ia 'e lelei
ki he tokotaha kotoa pē. Na'e ako'i mo
fakahinohino'i kitautolu 'i he maama
fakalaumalié ki he'etau ngāue 'e fai.
Na'a tau kau ki he Fakataha Lahi 'i he
Langí 'o tau fili ai e palani 'a e Tamai
Hēvaní, 'a ia na'e kau ai 'a e Fakalelei
'a Sisú Kalaisí. Na'a tau kalanga fiefia
koe'uhí ko e malava ke tau ma'u ha sino
fakamatelié.

Talu mei he Fa'ē ko 'Iví, 'oku kei hoko
atu pē e kakai fefiné 'i he māmaní ko
ha konga 'o e ngāue 'a e 'Otuá. I hono
fokotu'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá
e Fine'ofá 'i Nāvū, Ilinoisí 'i he 1842, na'a
ne fokotu'u e kau fafiné 'o fakatau mo e
sīpinga 'o e lakanga fakataula'eikí—ko ha
sīpinga kuo 'i ai ma'u pē.

Fokotu'u e Kautaha Teseleti Siliká
pea tokanga'i e Sina D. H. 'longi
ko e Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá.

1875

1876

1878

1880

Taki e
'Emeline B.
Uēlesi a e
polokalama
fo'ou ki he
tauhi'anga
uité.

Vahé'
'o e Kau
Palesitenisí
Lahi Hono
Ua 'o e
Fine'ofá.

Kuo akonaki mai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ako ke e 'ilo i'i ate koe pē pe ko hai mo'oni kimoutolu. Kole ki ho'omou Tamai Hēvaní, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, pe ko e hā 'Ene ongo kiate kimoutolu mo ho'o-mou misiona 'i he māmaní. Kapau te mou kole 'i he loto mo'oni, 'e fanafana atu e Laumālié e ngaahi mo'oni liliu mo'úi kiate kimoutolu. Lekooti e ngaahi ongo ko iá mo toutou fakamanatu ma'u pē kinautolu, pea muimui'i pau."

"Oku ou palōmesi atu 'i he kamata ke ke 'ilo ha ki'i konga 'o e anga e 'afio mai ho'o Tamai Hēvaní kiate koé mo e me'a 'okú Ne falala te ke fai Ma'aná, he 'ikai toe tatau ho'o mo'u!"⁵ 'Alu ki he temipalé pea fakafanongo! Fanongo ke ke ako pe ko hai koe pea ko e hā te ke fa!

3. 'E lava fēfē e kakai fefine nau mātu'aki femo'uekiná 'o kei fiefia 'i he ngaahi tāpuaki 'o e Fine'ofá?

Sisitā Sitiveni: 'Oku makatu'unga pē ia 'i hono fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku totonú. Ne u 'i 'Afilika Hihifo kimuí ni mai, na'a ku sio he 'aho kotoa pē ki he kakai fefiné 'oku nau fetuku e vaí mei he matavaí 'i honau 'ulú pea nau toki 'alu leva ki

he ngāué ke ngāue
ma'a honau fāmilí.
Na'a ku ongo'i
lōmekina he taimi
'e nī'hi 'i he masive-
siva ne u sio mata
aí. Na'a ku feohi
mo e kāingalotú 'i he
ngaahi fakataha akó
'oku nau tui honau sote
hina ma'a mo honau kofu
lanu faka'ofo'ofá.

Na'e mahino kiate au 'oku
mahu 'a e kakai ko 'ení
'i he ngaahi me'a
'oku 'ikai lava
'e he pa'angá
'o fakataú. Na'a
ku ako na'a nau
fakamu'omu'a
e ngaahi me'a
'oku mahu'inga-
'ia 'aupito 'i
he ongo-
ongolelé.
Na'a nau
talamai
kiate au,

Ko e kautaha pisinísi
fuuloa taha 'a e Fine'ofá
ko e polokalama tauhi-
'anga uité: 1876–1918.
Na'e fakatau atu 'a e
uite ko 'ení lolotonga ha
honge uite 'i he faka'o-
singa 'o e 'Uluaki Tau Lahi
'a Māmaní, 'i ha tu'u-
tu'uni mei he pule'anga
'Ameliká (U.S.) 'a ia na'e
tapu ke fakafisinga'i. Ne
ngāue 'aki e pa'anga na'e
ma'u mei he uite ko 'ení
ke fakasi'i'i e mate 'a e
kakai fefine fā'elé mo e
pēpē valevalé (maternal
and infant mortality),
fakapa'anga e ngaahi
kiliniki ma'a e kakai
fefine feitamá mo e
fānau īkí, fakapa'anga e
ngaahi kalasi ki he mo'ui
leleí mo kumi e ngaahi
nāunau ki he faifā'elé.

Na'e fokotu'u 'e 'o e
Fine'ofa 'a e fale-
mahaki Teseleti.

"Ko e Fine'ofá . . . na'e fuofua fokotu'u ī ha meimeい vaeua semituli kuohili . . . ke foaki atu ha ngaahi tāpuaki fakatu'asino ki he kau masivá mo e faingata'aíá: pea ke fakalotolahi'i e loto vaivá, mo hiki hake e niihi 'oku humú, mo fakalakalaka'i lelei ange, mo faka'aonga'i e anga'ofa 'a e fefiné, mo e manava'ofá, ka ne ma'u ha faingamālie ke ma'u ha mālohi fakalaumālie, mo ha mālohi ki hono lava'i ha me'a lelei ange ī he ngāue ki hono hahu'i e fāmili e fa'ahinga 'o e tangatá."⁸ —Sina D. H. longi

1882

1887

ZINA D. H. YOUNG
1888

1889

Na'e fokotu'u'tu'u 'e he kau Fine'ofá ī 'lutá mo 'Aitahō e kulupu 'o e Kautaha Fakafonua ki he Totonu e Fefiné ke Fili Fakapule'angá ī he 1889.⁷

1890

1891

'O e Fine'ofa ko ha memipa pau 'o e National fakataha alelea 'o e kau finemui 'i he 'lunaiteti Siteiti.

“Oku ‘ikai ke u fie ma'u ha me'a. ‘Oku ou ma'u e me'a kotoa pē ‘oku ou fie ma'ú—‘oku ou ma'u e ongoongoleí mo hoku fāmili.” Ko e taimi ‘oku tau fakamu'omu'a ai e ngaahi me'a ‘oku mahu'ingá, ‘e fakanatula pē e mavahé atu e me'a ta'e'aongá ia.

4. Ko e hā ha 'aonga e Fine'ofá ki he kau finemui?

Sisitā Peatoni: ‘Oku ma'u ‘e he kau finemui e faingamālie ke nau tokoni ai ki hono fakakakato e kikité ‘i he taimi te nau hiki ai ki he Fine'ofá. Na'e kikite ‘i e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985) ko e kakai fefine tokolahi ‘i he māmaní “te nau kau mai ki he Siasí . . . pea ‘e fakatokanga'i ‘a e kehe atu pē ‘a e kakai fefine ia ‘o e Siasí mei he kakai fefine ‘o e māmaní—‘i ha ngaahi founiga ‘oku fakafiefia.”⁶ ‘Oku tau fie ma'u e ngaahi me'afoaki, fakakaukau, mo e talēniti laulōtaha ‘o e kau finemui ki hono fakakakato e kikite ko ‘ení.

Na'e lea ‘a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ‘i he 2015 mei he kikite ‘a Palesiteni Kimipoló ki he kakai fefine ‘o e to'u kotoa pē—‘o kau ai e kau finemui, “Ko kimoutolu ia e kau fefine [na'e] mamata mai ki ai [a Palesiteni Kimipoló]!

“. . . ‘Oku tau fie ma'u ha kakai fefine ‘oku mahino tu'uloa ki he tokāteline

Nae fokotu'u e Va'a ki he Ng-ae Tokoni Fakasosialé 'e 'Ema Palauni Laimani 'i he 1918 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Palesiteni 'o e Siasí, Siosefa F. Sāmitá (1838–1918). Nae ako'i foki 'e Sisitā Laimani 'a e kau Fine'ofá ki he founa fakapalōfesinalé 'o e ngāue mo e kakai. Nae ngāue e va'a tokoni fakasosialé ke tokoni' ha fu'u kakai tokolahia lolotonga ia e ngaahi fuofua ta'u 'o e Tō-lalo Faka'ekonōmiká, pea ne nau fengāue'aki fakataha ai mo e kau ngāue fakapule'angá ke tufaki e tokoní ki he nī'ihi fakafo'iuitu'i mo e ngaahi fāmili ne faingata'aia.

'o Kalaisí. . . . 'Oku tau fie ma'u ha kakai fefine 'oku nau 'ilo'i e founa ke ma'u 'aki e mālohi 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he kakai tauhi fuakavá. . . . 'Oku tau fie ma'u [ha kakai fefine] 'oku nau ma'u e lototo'a mo e vīsone tatau mo 'etau Fa'ē ko 'Iví.

. . . . 'Oku ou kōlenga atu ke mou fakakato e kikite 'a Palesiteni Kimipoló. . . . 'I ho'omou fai iá, 'e hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o fakalahi ho ivi tākiekiná 'i ha founa ta'e'amanekina!"⁹

Sisitā Liivi: 'Oku tau hoko kotoa ko e "ngaahi 'ofefine kitautolu 'o 'etau Tamai Hēvaní, 'okú [Ne] 'ofa 'iate kitautolu pea 'oku tau 'ofa 'iate Ia."¹⁰ Te ke 'ilo 'i he Fine'ofá 'oku lahi ange 'etau faitatau 'i he faikehekehé. Hangē ko 'ení, 'oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'o e mītia fakasosialé, tu'u-akí mo e ngaahi tā sīpinga 'o e māmaní. 'Oku tu'u'uni 'e he māmaní 'a e tu'unga ke 'i ai e mahu'inga 'o e kakai fefiné. 'E lava ke hanga he'etau fakatauhoa kitautolu ki he me'a 'oku tau sio mo fanongo ai 'i he māmaní 'o 'ai ke tau ongo'i ko e tu'unga 'eni 'oku totonu ke tau 'i aí. Ko e taimi 'eni oku fie ma'u ke tau toe manatu ange ai, ko hotau tu'unga mahu'ingá 'a 'etau hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá—kae 'ikai ko ia 'oku fakafōtunga 'e he māmaní. 'Oku hanga he'etau vā fetu'utaki mo 'etau

Tamai Hēvaní, Fakamo'uí mo hotau ngaahi tokoua 'i he ongoongoleleí 'o fakamāloha kitautolu. Faka'aonga'i e mālohi ko iá.

Sisitā Sitīveni: Kau finemui, 'oku fie ma'u kimoutolu 'e he 'Otuá pea 'oku mau fie ma'u kimoutolu. Ko kimoutolu 'a e to'u tangata kei tupu haké na'e fā'ele'i mo ha ivi fe'unga ke fakafepaki'i mālohi 'a e ngaahi pole 'o e ngaahi 'aho ní. Mou kau fakataha mo kimautolu ke tau hoko ko ha kakai fefine 'oku ma'u 'a e mahino kia Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakalelé, kakai fefine te nau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava toputapú, mo e kakai fefine te nau ngāue fakataha mo e kau taki lakanga fakataula-eikí. Ko ha tāpuaki ia ke te hoko ko ha fefine 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i ha fa'ahinga to'u pē. Ke tau fevahevahe'aki 'etau fakamo'oni ki hotau tu'ungá pea mo ia te tau hoko ki aí. Ke tau fevahevahe'aki 'etau ngaahi pōpōaki fakafiefiá, pea tau fiefia fakataha mo e ni'ihi kehé!

5. Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ngāue fakataha 'a e kau ma'u lakanga fakataula-eikí mo e kau fafine 'i he Fine'ofá?

Sisitā Peatoni: 'Oku ma'u 'e he kakai tangatá mo e kakai

Ko e Vā'a ki he Ngāue Tokoni Fakasōsiale
‘a e Siasi ko e fakamelomelo ia ‘o e Ngaahi
Potungāue Tokoni ‘o e Siasi ki he Fāmilī
(LDS Family Services) mo e Ngaahi Potu-
ngāue Tokoni ‘Ofa Fakaētangata ‘o e
Siasi (LDS Humanitarian Services).

1918

Fakatau atu
‘a e uite ‘a e
Fine’ofá ki
he pule’anga
‘lunaiteti
Siteiti.

1921

Ko e tokanga
‘a e Fine’ofá
ke fakasi’isi’i e
mate ‘a e fānau
valevalé mo e
faē fā’elé.

CLARISSA S. WILLIAMS
1921

Fokotuú he 1836 e polo-
kalama uelofea a e Siasi.

1930

Nāe kemipeini ‘a Ema Pala-
uni Laimani ki he Fale Alea
fakavahefonuá koe’uhí ke lava e
vahefonua ‘lutaá ‘o faka’aoonga’i e Lao Sheppard-Towner ‘o e 1921
(Sheppard-Towner Act 1921), ‘ia naá ne ikuna ai ‘i he 1923.
Ko e taumu’ā ‘o e Lao Sheppard-Towner ke fakasi’isi’i e mate ‘a e
fānau valevalé mo e faē fā’elé. Na’e fokotuútuú ‘e Sisitā Laimani ‘a
e ngaahi polokalama ‘a e pule’angá mo e Fine’ofá. ‘I he 1928 nāe
holo ‘aki e pēseti ‘e 19 e mate ‘a e fānau valevalé pea holo ‘aki e
pēseti ‘e 8 e mate ‘a e faē fā’elé.

LOUISE Y. ROBISON
1928

1936

1940

Kau atu e
kau Fine’ofá
ki hono
tokoni’i
kinautolu
na’e kafo ‘i
he taú.

AMY B. LYMAN
1940

Ko e ‘ave ‘o e vala, me’akai, mo e
tupenu kafu ‘e laui afe naé tuitui ‘e
he kau fafine ‘i he ‘lunaiteti Siteiti mo
Kānatá ke tokoni ki he Kāingalotu ‘i
‘lulopé hili e taú.

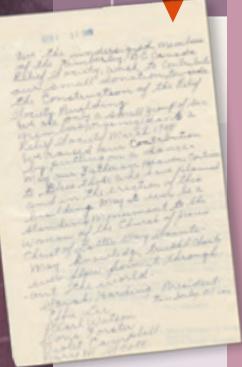
fefiné ha ngaahi fatongia ‘oku fengāue’aki lelei. ‘Oku tau
taki taha ‘omi ‘etau ngaahi me’afokáí mo e taleniti lau-
lōtahá ke tau fepoupouaki mo tokoni ki he ngāue ‘i he
pule’angá. Ko e vahe ua ‘e taha ‘o e kāingalotu ‘i he Siasi
‘o e ‘Eikí ko e kakai fefine, ‘a ia ‘oku fu’u mahu’inga ki
he ngāue ‘i he pule’angá. ‘Oku tau ‘omi ha fakakaukau
mo ha holi ke tokoni ki hono langa hake e pule’angá
na’e kamata meia ‘Iví, pea hoko atu ‘e Selaí, Lepeká,
‘Esetá, Melé, ‘Ilisapetí, ‘Emá, ‘Ilisá pea mo e ni’ihí kehe
na’e loto-to’a ‘i he kuonga fakakosipeli ko ‘ení mo
e kuonga mu’á.

‘I he’etau fakakaukau ki he mālohi mo e ivi
tākiekiná, ‘oku fa’ā alu fakataha ‘a e mālohi mo
e mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí. Ka ‘oku
kāfakafa ange foki ‘a e mālohi ‘oku ma’u ‘e
he ivi tākiekina ‘o ha fefine angatonu. Ko e
ngaahi ‘ulungaanga ‘okú ne ‘omi e mālohi
‘a e lakanga fakataula’eikí ‘a ia ‘oku lave ki
ai ‘i he Tokateline mo e Ngaahi Fuakava
121:41 ko e ngaahi ‘ulungaanga tatau pē ia
‘okú ne ‘omi e mālohi ‘o e ivi tākiekina ‘o
ha fefine—“feifeinga’i,” “fa’ā kātaki fuo-
loa,” “angavaivai mo e angamalū,” mo e
“ofa ta’ā-mālualoi.” Ko e ngaahi anga-
totonu ‘eni hotau natula faka-‘Otuá,
pea ‘oku tau ma’u leva ai e fainga-
mālie ke tau tākiekina mālohi e ni’ihí
kehé ‘i ha ngaahi founiga ‘oku leleí.

‘Oku tau hoko ‘o hangē ko e kakai
‘oku nofo ‘i Saioné ‘i he taimi ‘oku

Na'e fokotu'utu'u e he kau mêmipa 'o e Fine'ofá i Kimberley, British Columbia, ha hulohula ke fai ha feinga pa'anga ke langa'aki e Fale 'o e Fine'ofá i Sôleki Sití.

BELLE S.
SPAFFORD
1945

1949

Fuofua
Fokotu'u e
Fine'ofá i
Siapani.

LAITÁ 'O E PELETI FAKAMANATU
'O E FINE'OFÁ I HE ANGALLEI 'A E
MUSIUME HISITÓLIA O E SIASÍ

1956

1960

'Oupeni hausi e Fale
'o e Fine'ofá.

tau ngāue fakataha ai mo e kau ma'u lakanga fakataula'eikí (vakai, Môse 7:18).

Sisitā Liivi: 'I he'etau lau 'a e "Ko e Fāmilí: Ko Ha Fanonganongo ki Māmaní," 'oku tau 'ilo'i ai 'oku ngāue'aki 'e he Tamai Hēvaní 'a e mālohi 'o e kakai tangatá mo e kakai fefiné 'o fakatatau mo e ngaahi fatongia 'e malava ke toe foki hake ai e tokolahi 'o 'Ene fānaú kiate Iá.¹¹ 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he taumu'a 'o e Fine'ofá ke tau lava 'ofai ia.

6. 'Oku mou ongo'i fefē nai 'i ho'omou hoko ko e kau palesitenisí 'oku ngāue mo e kau palōfitá?

Sisitā Peatoni: Hangē tofu pē ko e taukave'i 'e Sisū Kalaisi 'a e kakai fefiné 'i Hono taimí, 'oku pehē pē 'Ene kau 'Apostolo 'i he 'aho ní. 'Oku fakamātoato 'etau kau palōfitá 'i he'enau ngaahi fealea'akí, 'oku nau fekumi ma'u pē ki he ngaahi fokotu'u fakakaukau 'a e kau fafine 'i he Siasí. Pehēange mai na'e lava 'e he fefine kotoa pē 'i he Siasí 'o sio mo fanongo pea ongo'i ma'u pē 'a e me'a 'oku mau a'usiá 'i he'emau kaungā ngāue mo e kau palōfta, kau tangata kikite, mo e kau ma'u fakahaá. Ko e kau ākonga mo'oni 'a kinautolu, 'oku nau

fiefia ke li'oa 'enau mo'uí ki he 'Eikí ke fai Hono finangaló pea falala ki He'ene taimí. 'Oku nau fa'a fakamo'oni ko e Siasi 'eni 'o Sisū Kalaisí pea 'okú Ne pule'i mo tataki ia.

Sisitā Liivi: 'I he'emau fengāue'aki angamaheni mo e kau taki lakanga fakataula'eikí, 'oku nau fa'a kolea ma'u pē 'emau ngaahi tokoní. 'I he'emau ngaahi fakataha alēleá 'oku fakafanongo pea mahu'inga'ia e kau Taki Mā'olungá 'i he me'a 'oku mau lea 'akí, pea 'oku mau fengāue'aki fakataha ke a'usia 'emau ngaahi taumu'á.

Sisitā Sitiveni: Ko e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e kau fakamo'oni makehe kinautolu 'o Sisū Kalaisi. 'Oku nau 'ilo'i Ia. 'Oku nau hoko 'o hangē pē ko Iá. Ko ia kapau 'okú ke fie ma'u ha mahino ki he fetu'utaki 'a e kau taki fefiné mo e kau fakamo'oni ko 'eni 'o Sisū Kalaisí, vakai ki He'ene tā sipinga 'i he folofolá. Na'e fakahikihiki'i 'e Sisū Kalaisi 'a e kakai fefiné, na'a Ne fakakau peá Ne hakeaki'i kinautolu. 'I he ngaahi fakataha alēlea mo e kau Taki Mā'olungá, 'oku ou fa'a fakakaukau loto 'o pehē, "Ko ha ki'i konga si'i pē 'eni 'o e ongo te u ma'u 'o ka ne u 'i he 'ao 'o e Fakamo'uí."

Lolotonga e ngāue fuo-loa 'a Pele S. Sipāfooti 'i hono fatongia ko e Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá, na'e kau fakataha 'a e houalotu Fine'ofá mo e ngaahi houalotu kehe 'o e Siasi 'i ha ngāue lahi ange ki hano fakafekau'aki 'a e Siasi, na'e faka-taumú'a ia ke tāofi hano fakahoko tu'o ua ha ngāue kuo 'osi fai, faka-si'si'i e fakavevē, pea mo paotoloaki e ma'uma'u-lutá 'i ha siasi na'e vave 'ene tupulaki fakamā-mani lahí. 'Oku kau 'i he ngaahi liliu 'a hono toe fokotu'utu'u 'o e ngaahi makasini 'a e Siasi pea mo e ngata'anga 'o e tau'ataina 'o e ngaahi houalotu ha 'akauni pangike.

Fili a Pele S. Sipāfooti ke hoko ko e palesiteni 'o e Kōsilio Fakafonua 'o e Kakai Fefiné lolotonga 'ene hoko ko e Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá.

1966

Kamata pulusi 'o e Relief Society Magazine 'i he lea faka-Sipeini.

1968

1970

Pulusinga fakamui-mui taha 'o e Relief Society Magazine.

Kamata pulusi 'o e makasini Ensign i Sānuali 1971.

Ko e kau atu e kakai fefine kotoa pē 'oku ta'u 18 pe lahi ange ki he Fine'ofá.

BARBARA B. SMITH
1974

Ko e foaki e Palesiteni Papulā B. Sāmita 'a e taka-inga tohi (scroll) ki he Kau Palesitenisī Uluakí ko e fakaofonga'i e ha'inga uite 'e 226,291 (7.9 million liters) 'a e Fine'ofá na'e fe'unga hono mahu'ingá mo e U.S \$1,651,157 kae pehē foki ki he ngaahi koloa na'e laka hake hono mahu'ingá i he U.S \$750,000.

1980

1978

1978

I hono fehu'ia ko ia e fatongia tukufakaholo 'o e kakai fefiné, na'e taukao'i mālohi 'e he kau taki 'o e a e mahu'ingá 'o e tokoni e kakai fefiné ki he fāmilí mo e sosaietí.

1982

Ko e fakamanatu e ta'u 140 'o e Fine'ofá.

Ne kau fakataha e Fine'ofá, Kau Finemu'i mo e Palaimeli i hono fakapa'a'ngā e ngaahi polokalama ne ui ko e "Tribute to Women."

BARBARA W. WINDER
1984

7. Ko e hā e felāve'i 'a e mālohi fakalaumālié mo 'etau ngaahi fuakavá?

Sisitā Sitiveni: 'Oku tau ma'u 'a e mālohi fakalaumālié 'o fakafou 'i he ngaahi ouau mo e fuakava 'oku tau faí. 'Oku toe ma'u foki mo e mālohi fakalaumālie 'i he'etau tauhi 'etau ngaahi fuakavá.

'Oku ma'u 'a e mālohi fakalaumālié 'i he taimi 'oku tau ma'u ai e sākalamēniti 'i he mo'ui taau he 'aho Sāpaté. Ko e taimi 'eni te tau lava ai 'o fakafo'ou 'a e ngaahi fuakava kotoa pē kuo tau fakahoko mo e 'Eikí. 'Oku tau to'o kiate kitautolu 'a Hono huafá, "manatu ma'u ai pē kiate ia," tauhi 'Ene ngaahi fekaú, pea feinga ke "iate [kitautolu] ma'u ai pē 'a hono Laumālié" (T&F 20:77, 79).

Sisitā Peatoni: Na'e pehē 'e Nifai 'o kau ki he mālohi fakalaumālié ko 'ení, "Ko au, Nifai, na'á ku vakai ki he mālohi 'o e Lami 'a e 'Otuá, pea na'e tō ia ki he kau mā'oni'oni 'o e siasi 'o e Lamí" (1 Nifai 14:14). 'Oku fakatou kau nai 'a fafine mo tangata 'i he fo'i lea ko ia ko e kau mā'oni'oni?

Na'e hoko atu 'a Nifai 'i he veesi tatau pē 'o ne pehē na'e 'alu hifo 'a e mālohi 'o e Lami 'a e 'Otuá "ki he kakai 'o e fuakava 'o e 'Eikí, 'a ia kuo fakamovetevete ki he funga kotoa 'o e māmaní; pea na'e fakamahafu 'a kinautolu 'aki 'a e mā'oni'oni pea mo e mālohi 'o e 'Otuá 'i he fu'u nāunau lahi." 'I he'etau hoko ko e "kakai 'o e fuakavá" 'e fakatou lava 'e he—tangata mo e fefine—"fakamahafu 'a kinautolu 'aki 'a e mā'oni'oni pea mo e mālohi 'o e 'Otuá 'i he fu'u nāunau lahi." Ko e iku'anga fakalangi 'eni ki he fānau kotoa 'a e 'Otuá 'oku nau tauhi e ngaahi fuakavá.

Na'e fakalanga 'e he Fine'ofá 'a e Ako'i e Tohí mo e Laukongá i he Ongongoleleí (Gospel Literacy Effort) ke ako'i e kāingalotu na'e 'ikai ke nau poto i he laukongá mo e tohi.

1992

Ko e fakamanatu e ta'u 150 'o e Fine'ofá.

ELAINE L. JACK
1990

Na'e kole 'e 'lleini L. Siaki ko e Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá ki he kau Fine'ofá kotoa i māmanī fulipeé ke nau fakahoko ha ngāue tokoni fakakolo mo ha ngaahi ngāue kehe pē.

FATĀ E JASON SWENSEN, DESERET NEWS

MARY ELLEN W. SMOOTH
1997

1999

Ko e Fakataha Fakamāmani Lahi i he Fāmilí, i Loma, Ītali na'e lea ai 'a Mele Īleni W. Sīmuti ko e Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá.

BONNIE D.
PARKIN
2002

LATA O MARY ELLEN SMOOTH FAATAI'E
ELLEN JOHNSON, DESERET NEWS

I he 'aho ní, malō mo e takimu'a 'o ha kau Fine'ofá faivelenga i he ta'u e 175 kuohilí, 'oku fakatupulaki ai 'e he kau Fine'ofá i māmanī fulipeé 'a e tui, fakamāloha e fāmilí, mo tokoni ki he faingata'aíá. Hange ko 'eni, na'e fie ma'u 'e he kau taki 'o e Fine'ofá 'i Kalakasi 'i Venesuela, ke kumi ha ngaahi founa ma'a e kau fafine ke ngaue. Na'a nau 'a'ahi ki ha fale ma'a e kau toulekeleka pea na'e fakaha ia ki he loki 'o e finemui 'a ia na'e tokoto curled hake 'i he faliki mo e 'ikai tui ha fa'ahinga vala pe. Na'e tangi 'a e kau fafine 'o e Fine'ofá 'i he'enau unu, vala, mo e fafanga 'a e kakai fefine pea kosi honau 'ulu.

Sisitā Sitiveni: 'Oku ma'u 'a e mahino ki he ivi tākiekina 'e lava ke tau a'usia 'i hotau iku'anga fakalangí 'i he tali ki he ongo fehu'i 'e ua : (1) 'Okú ke 'ilo ko hai koe? (2) 'Okú ke 'ilo e me'a 'okú ke ma'u? Kapau 'oku mahino kiate kitautolu 'a e me'a 'oku tau ma'u, 'e mahino leva kiate kitautolu 'oku tau ma'u 'a e me'a kotoa pē. 'Oku tau ma'u 'a e ngaahi tāpuakí, mālohí mo e ngaahi mafai kotoa pē 'oku fekau'aki mo e lakanga fakataula'eikí, 'o fakafou 'i he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'oku tau fai 'i he temipalé. 'Oku 'ikai ke fakanofo kitautolu. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo hono 'uhingá. Ko e fakanofo ko ia ki he lakanga fakataula'eikí mei he tamaí ki he fohá ko ha sīpinga pē ia 'a e 'Otuá talu meia 'Ātama mo 'Ivi.

Sisitā Liivi: 'Oku ou ma'u ha fako-mo'oni 'i he'etau hoko ko e kau fafine tauhi-fuakavá te tau 'ilo'i ai kuo foaki mai 'e he Tamaí kiate kitautolu 'a e me'a kotoa pē 'oku tau fie ma'u ke tau toe foki hake ai ki Hono 'aó.

8. Ko e hā e me'a mahu'inga taha te ke faka'amu ke manatu ki ai 'a e kau Fine'ofá?

Sisitā Peatoni: 'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 45:3 'oku pehē ai:

"Fanongo kiate ia 'a ia ko e taukapo ki he Tamaí, 'a ia 'okú ne taukapo'i 'a kimoutolu 'i hono 'aó."

"Ko ia, 'e Tamai, fakamo'ui 'a kinautolú ni ko hoku kāinga [mo e ngaahi tokoua] 'a ia 'oku tui ki hoku hingoá, koe'uhí ke nau ha'u kiate au 'o ma'u 'a e mo'ui ta'engatá." (veesi 5). 'Oku ou sai'ia he manava'ofa 'a Kalaisi 'iate kitautolú. 'Okú Ne taukapo ma'atautolu koe'uhí 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu! 'Okú Ne finangalo ke tau ha'u kiate Ia! Tau 'ofa mu'a mo fakatupulaki 'etau tui kia Sīsū Kalaisí mo 'etau Tamai Hēvaní.

'I he'etau hoko he 'ahó ni ko e ngaahi 'ofefine 'o e fuakava 'a e 'Otuá kuo fakamovetevete ki he funga kotoa 'o e māmaní, 'oku fakamahafu kitautolu 'i he fu'u nānu lahi 'aki 'a e mā'oni'oni pea mo e mālohi 'o e 'Otuá. 'I he'etau manatua 'etau taumu'a, fefia mo tauhi 'etau ngaahi fuakavá, 'e 'iloa kitautolu 'i he "kehe atu pē 'a e kakai fefine ia 'o e Siasí mei he kakai fefine 'o e māmaní—'i ha ngaahi founa 'oku fakafiefia," pea te tau lava ai 'o tokoni ki hono teuteu'i e māmaní ki he toe hā'ele mai hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. ■

Na'e fakahoko e faka'eke'eke ko 'ení 'e LaRene Porter Gaunt, Ngaahi Makasini 'a e Siasí. Taimi mo e fakamatala 'i he tafa'aki 'e Kate Holbrook, Potungāue Hisitōlia 'o e Siasí.

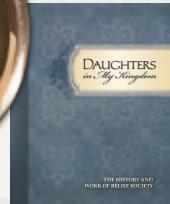
2004

Ko e fuofua
ako fakataki-
mu'a faka-
māmani lahi
ma'a e ngaahi
houalotu 'o e
kakai fefiné.

JULIE B. BECK
2007

"Oku hanga 'e hono ako mo faka-
hoko e hisitōlia 'o e Fine'ofá 'o omi ha
faka'uhinga mo e fakamatala fekau-
'aki mo kitautolu i he'etau hoko ko e
... kau muimui o hotau Fakamo'ui
ko Sisū Kalaisi."¹² —Julie B. Beck

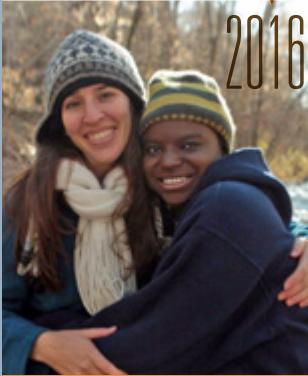

2010

2011

Ko e pulusi 'e
he Siasi 'a e
Ngaahi 'Ofefine
i Hoku Pule'angá:
Ko e Hisitōlia mo
e Ngāue 'a e
Fine'ofá.

LINDA K. BURTON
2012

2016

2017

Ko e faka-
manatu e
ta'u 175 'o e
Fine'ofá.

*Ki ha fakamatalala lahi ange ki
he hisitōlia 'o e Fine'ofá, vakai
ki he history.lds.org/women.*

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

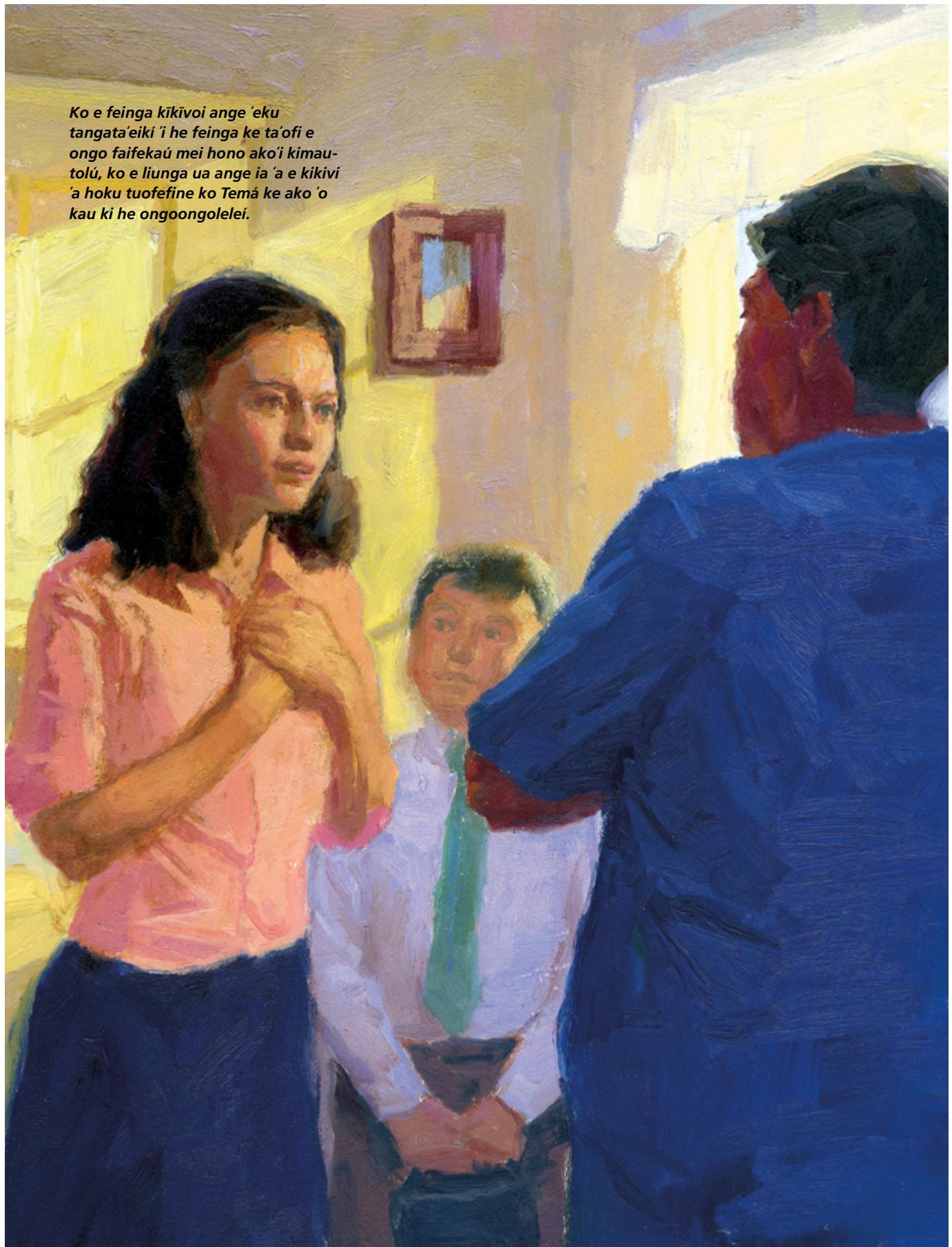
1. Emma Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Mar. 17, 1842, 13, Church History Library, Salt Lake City.
2. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, June 9, 1842, 63.
3. Vakai, *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasi* (2010), 9.1.1.
4. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: *Sipenisā W. Kimipolo* (2006), 275.
5. Russell M. Nelson, "Tu'u Ko ha Kau Nofotu'i Mo'oni," *Liahona*, 'Okatopa 2016, 49.
6. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: *Sipenisā W. Kimipolo*, 275.
7. Vakai, Jill Mulvay Derr, Janath Russell Cannon, mo Maureen Ursenbach Beecher, *Women of Covenant: The Story of Relief Society [Kau Fafine 'o e Fuakavá: Ko e Talanoa 'o e Fine'ofá]* (1992), 138.
8. Zina D. H. Young, "First General Conference of the Relief Society," *Women's Exponent*, Apr. 15, 1889, 172.
9. Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofafiné," *Liahona*, Nōv. 2015, 96, 97.
10. *Fakalakalaka Fakatāutaha 'a e Kau Finemuí* (Ki'i tohi, 2009), 3.
11. Vakai, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmani," *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
12. Julie B. Beck, "Ngaahi 'Ofefine i Hoku Pule'angá: Ko e Hisitōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá," *Liahona*, Nōvema 2010, 114.

TAUMU'A 'O E FINE'OFÁ

'Oku tokoni e Fine'ofá ke mateuteu e kakai fefiné ke
ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatá 'i he'enua

- fakatupulaki e tui ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi pea mo 'Ene Fakaleleí;
- fakamāloha e fakafo'ituitúi, ngaahi fāmilí, mo e 'apí 'o fakafou 'i he ngaahi ouaú mo e fuakavá; pea
- ngāue fakataha ke tokoni'i e ni'ihi 'oku faingata'a'iá.

*Ko e feinga kīkīvoi ange 'eku
tangata'eiki i he feinga ke ta'ofi e
ongo faifekāu mei hono ako'i kimau-
tolú, ko e liunga ua ange ia 'a e kikivi
'a hoku tuofefine ko Temá ke ako 'o
kau ki he ongoongolelei.*

Faitāpuekina

‘E HOKU TUOFEFINE FAIVELENGÁ

*Na‘e ‘ikai ke u mei ‘i he tu‘unga ‘oku ou ‘i ai he ‘aho ní ka ne
ta‘e‘oua ‘a e tākiekina angatonu ‘a hoku tuofefine lahi.*

Fai ‘e Rafael Antillon

‘O ku ou monū‘ia ke ma‘u ha kau fafine lelei ‘i he‘eku mo‘uí: ko ha fa‘ē tokoni mo loto-to‘a, ngaaahi tuo-fafine fakapotopoto, mo ha uaifi ‘ofa mo pouaki. ‘Oku ou fie tuku ha faka‘apa‘apa ki he taha ‘o e kau fafine ko ‘ení, ko hoku tuofefine lahi ko Temá, koe‘uhí ko ‘ene tākiekina ‘eku mo‘uí ‘aki ‘ene ngaaahi tā sipinga leleí.

I he‘eku kei si‘i, na‘e ako‘i au he‘eku tamaí ke u hangē ko Temá ‘i he taimi ‘okú na mama‘o ai mo ‘eku fa‘eé, pea ‘oku hounga ‘aupito kiate au ‘ene akonaki ko ‘ení.

Ko Hono Ma‘u ha Loto-Papau ke Akó

Na‘e kau ha toko tolu ‘o ‘emau fānaú ki he Siasí ‘i ‘Ela Salavatoa ‘i he taimi tatau pē mo aú. Ko e lahi tahá ‘a Tema pea na‘e ta‘u 14 ‘i he taimi ne mau papitaiso aí. Na‘á ku ta‘u 8 ‘i he taimi ko iá pea ko e si‘isi‘i taha au ‘i he fāmilí, ko ia na‘á ne hoko leva ko homau taki.

Na‘e fakaafe‘i kimautolu ki he Siasí ‘e homau kaungā‘apí ‘a ia na‘a nau fa‘a hiva e ngaaahi hiva ne mau toki ‘ilo kimú ko e ngaaahi himi. Na‘e talanoa mai ‘e he kaungā‘apí kau ki ha feitu‘u faka‘ofa‘ofa na‘e ui ko e Palaimelí, ‘a ia na‘e ako ai e fānaú ke poto he hivá. Na‘e fetu‘utaki ki he ongo faifekaú pea na‘á na kamata ‘a‘ahi mai ki homau ‘apí ke ako‘i kimautolu.

Neongo iá, na‘e ‘ikai loto ‘eku tangata‘eikí ke ako‘i ‘e he ongo faifekaú ‘ene fānaú pea na‘á ne fakafepaki ki he Siasí. Koe‘uhí na‘á ku kei si‘i, na‘e ‘ikai mahino kiate au ‘a e me‘a ne foua ‘e he ongo faifekaú ke ‘omi ‘a e ongo-ongoleleí ki he‘emau mo‘uí. Kapau ‘e ma‘u mai he‘eku tangata‘eikí ‘okú na ‘i homau ‘apí te ne tulī kinua ki tu‘a, pea ‘o ka ‘a‘ahi mai ‘a e ongo ‘eletaá ‘i he efiāfí te

ne tamate‘i ‘e ia e ‘uhilá. Ko e feinga kīkīvoi ange ‘eku tangata‘eikí ke ta‘ofi e ongo faifekaú mei he ako‘i, ko e liunga ua ange ia ‘a e kikivi ‘a Tema ke ako ‘o kau ki he ongoongoleleí mo lau e Tohi ‘a Molomoná. Na‘e ‘ikai ‘aupito teitei fo‘i ‘a Tema mo e ongo ‘eletaá, pea ‘oku ou fakamálō ai.

Na‘e faingata‘a e ‘alu ki he lotú he na‘e feinga ‘emau Tangata‘eikí ‘i he ngaaahi founiga kehekehe ke ne ta‘ofi kimautolu, hangē ko ‘ene fekau ke mau tomu‘a fakahoko ‘emau ngaaahi ngāue ‘i ‘apí kae toki lava ke mau ‘alu ki he lotú.

I ha pongipongi Sāpate ‘e taha, na‘e mātu‘aki faingata‘a ‘aupito. Na‘e ‘ikai ke ne fie tukuange ke mau ‘alu, ka na‘e ‘ikai ke mau loto ke ta‘ofi kimautolu. Na‘á ne ‘akahi ha kapa veve pea na‘e mahua kotoa e vevé ‘i he faliki ne toki ‘osi pē hono fakama‘á. Ne hiko fakalongolongo pē ‘e Tema ‘a e vevé ‘o ‘ikai ha‘ane läunga. I he hili pē ‘ene fakama‘a e falikí, na‘á ne kole pe ‘e lava ke mau ‘alu ki he lotú. Kuo ‘osi kotoa e ngaaahi ngāue ‘i ‘apí he‘emau fai, ka na‘á ne kei fakatoupikoi pē ke fakangofua kimautolu. Na‘e faifai pē peá ne fehu‘i hangatonu mai, “Ko e hā koā ‘oku mou vivili ai pē ke ‘alu ki he siasi ko ‘en?” Na‘e fakahoko leva ‘e Tema ha fakamo‘oni mālohi kau ki he mo‘oni ‘o e ongoongoleleí mo e pōpōaki ‘o e Toe Fakafoki Mai ‘o e ongoongoleleí. I he faka‘osi ‘ene fakamo‘oni, na‘e ta‘alo ‘e he tangata‘eikí hono nimá ‘o ne fakangofua mai ke mau ‘alu.

Na‘e talu mei ai mo e ‘ikai ke toe feinga ‘emau Tangata‘eikí ke ta‘ofi kimautolu pea na‘e a‘u pē ‘o ne faka‘atā ke mau kau ki he Siasí, neongo na‘e ‘ikai ke ne loto ki ai.

Ngāue mei he Kamatá

Na'e 'ikai faingata'a 'eku ma'ulotu 'i he 'aho Sāpaté, ka na'e 'ikai ke u ma'u e lo-to-māfana tatau ke u 'alu ki he Palaimelí koe'uhí ko e taimi ko iá na'e fai ia 'i he pongipongi Tokonakí. I hoku ta'u 10, na'e foki mai ai 'a Tema 'i ha 'aho Tokonaki 'e taha 'o ne talanoa ki hoku ngaahi tokouá 'o kau ki ha fe'auhi soka mālie 'a e kau tīkoní mo e kau Peleisá (kau Sikauti ta'u 11). Na'á ne fakame'apango'ia 'i he'eku tō 'i he fe'auhí koe'uhí ko 'eku li'aki Palaimelí. I he Tokonaki 'o e uike hokó, na'e me'a pau 'eku 'alú (mo hoku sū soká) pea na'e 'ikai ke u toe li'aki 'i he Palaimelí.

I he ta'u 16 'a Temá, na'e ui ia ke hoko ko e palesiteni Palaimeli. Na'e talu e fāinga 'emau pīsopé ke kumi ha taha ke ne tokanga'i e ngaahi pole na'e fehangahangai mo e houalotu Palaimelí. Ko e 'ēlia lahi e uōtī, pea na'e faingata'a mo mamafa e fakamolé ki he ngaahi fāmili 'oku fānau tokosi'i ke nau heka pasi ki he lotu Palaimelí 'i he Tokonakí pea ki he lotú 'i he Sāpaté. Ko e tokolahī 'o e fānau ko iá na'e 'ikai ke nau ma'u-lotu Palaimeli, pea na'e 'ikai ke 'ilo ha solo-va'anga ki he me'á ni. Na'e ue'i fakalaumālie 'a e pīsopé ke uiui'i 'a Tema ki he fatongiá ni ka na'á ne faingata'a'ia ke fakahoko ia koe'uhí na'e fu'u kei si'i 'a Tema. Na'e kei hoko atu pē 'a e ue'i fakalaumālie, pea hili hano ma'u ha ngofua mei he palesiteni siteikí, na'e ui leva 'e he pīsopé hoku tuofefiné.

Na'e toki 'ilonga ko ha ue'i fakalaumālie 'eni, pea na'e tokolahī e fānau na'e mohu tāpuekina aí—'o kau ai au. Na'e fua faivelenga 'e Tema hono fatongiá 'aki 'ene muimui ki he ngaahi ue'i fakalaumālie, na'á ne ngāue 'aki ha ngaahi fakakaukau fakapotopoto, mo ha ngaahi fakakaukau fo'ou ke fakahoko ha ngaahi polokalama ako ke tufaki e ongo-ongoleléi ki he fānau. Na'á ne kole ki he'ene ongo tokoní mo e kau faiakó ke fakahoko e Palaimelí 'i ha ngaahi feitu'u 'oku ofi ki honau tukui 'apí, pea na'á ne fakahoko ma'u pē ha fakataha ako ma'á e kau faiako ko iá. I he founiga ko 'ení na'e 'ikai ai ke fakamole taimi mo pa'anga ki he kāingalotú pea na'e malava leva e fānau ne 'ikai fa'a ma'u-lotu Palaimelí ke ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e houalotu fakaofo ko 'ení.

Hoko ko ha Fa'ifa'itaki'anga 'o e Tuí

'I he 'alu e taimí na'á ku hokohoko atu mo hoku ngaahi tokouá ke muimui 'i he tataki 'a Temá. Ne mau fakahoko e efiafi fakafāmili 'i 'apí mo kau ki he'emau ngaahi fakataha kotoa pē 'i he Siasí. Na'e hili pē hono fakanofo au ko ha tīkoní, na'e tafoki mai 'a Tema kiate au 'i ha efiafi fakafāmili 'e taha 'o ne fakahounga'i 'eku hoko ko ha ma'u lakanga fakataula'eiki 'i he fāmili. Na'e hoko 'eni ko ha ako kiate au 'a hono mahu'inga ke faka'apa'apa'i e lakanga fakataula'eiki.

Na'á ne fakapapau'i foki 'oku 'ikai 'aupito ke u teitei fakatoupikoi mo lotosi'i ke u 'alu ki he fakataha puletapú pe fua hoku ngaahi fatongiá. Hangē ko 'ení, na'e faka'ao-nga'i 'e Tema 'a e founiga longoa'a mo longomo'ui kotoa pē ke faka'aaki au 'i he pongipongi Sāpaté koe'uhí ke u 'alu ki he fakataha puletapú. Na'á ne toe ako'i mai foki ke u fakatu'amelie ki he'eku ngaahi fakalakalaka 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné.

Na'e 'ikai ke u tokanga ki he'eku fa'a 'iloa 'i he Mutualé mo e Seminelí ko e "tuonga'ane 'o Temá." Ko e n'i'ihí 'o hoku ngaahi kaungāme'a na'e poupou'i kinautolu he'enau ngaahi mātu'a 'i he Siasí, ka na'á ku ma'u 'a e poupou 'o 'eku pīsopé, kau taki 'i he Talavoú, pea mo Tema.

Na'e kei hoko pē 'a Tema ko ha fa'ifa'itaki'anga kiate au 'i hono ui ia ki ha ngaahi fatongia kehekehe 'o a'u ki he'ene 'alu 'o ngāue fakafāfekaú. Na'á ne ngāue 'i he Misiona Kiutisalatenakou Kuatemalá, pea na'e kau 'i he ngaahi fua 'o 'ene ngāuē 'a e papitaiso 'o 'emau fa'eé 'i

Na'e fakalotolahi'i au 'e Tema i he'eku kei si'i ke u 'alu ki he Palaimelí mo e ngaahi 'ekitiviti kehe 'o e Siasi. I he hili ha ngaahi ta'u mei ai, na'e kei hoko pē 'ene tā sipingá mo 'ene vekeveke ki he ongoongoleleí ko ha ivi tākiekina kiate au.

he hili ha 'aho 'e ua 'o e foki mai 'a Tema mei he ngāue fakafaifekaú. Ne mau fiefia lahi he ne u hoko 'i he taimi ko iá ko ha taula'eiki si'i pea na'a ku fakahoko ai 'a e ouau toputapú ni. I he'eku muimui ki he tā sipinga 'a Temá, na'a ku kamata fakamātoato leva ke u teuteu ki he ngāue fakafaifekaú.

I he hili 'ene ngāue fakafaifekaú, na'e hiki 'a Tema ki he 'Iunaiteti Siteítí ke ako 'i he 'Univēsiti 'o Pilikihami 'Iongí, neongo na'e 'ikai ke lahi 'emau pa'angá. Na'a ne kei hoko pē ko ha ivi tākiekina mālohi kiate au neongo 'ema vāmama'o.

I he'eku foki mai pē mei he'eku ngāue fakafaifekau 'i he Misiona Kuatemala Kuatemala Sítí, ne u kau mo au 'i he 'alu ki Polovo, 'Iutaá ke ako 'i BYU. Na'e hounga kiate au 'a e angā ofa mo e tokoni 'a e nī'ihi tokolahí ke u a'u-sia e tu'unga ko iá. Ka neongo iá, na'e 'ikai pē ha pa'anga fe'unga.

I he'eku a'u pē ki Polovó, na'a ma toe vakai'i mo Tema 'ema tu'unga fakapa'angá. Na'a ma 'ilo'i ai, neongo 'eku ngāue fakataimí, ka he 'ikai pē fe'unga 'ema pa'angá ke totongi 'aki homa fale nofo totongí fakatou'osi ki he ta'u kakato. Neongo iá na'e 'ikai teitei tāla'a 'a Tema te ma ikuna'i e faingata'a ko iá. Na'a ne falala 'e 'omi pē 'e he 'Eikí ha founa. Na'e 'ikai lava ha uike 'e taha mei ai, na'e ma'u 'e Tema ha tohi mei he potungāue Lea Faka-Sipeini 'a BYU. 'I he'ene fakaava e tohí, na'a ne tafoki 'o kaila mai kiate au, "Ko 'eni! Ko e founa 'eni ke ta totongi ai 'eta totongi falé!" Na'e hā 'i he tohí kuo tali ia ke ne hoko ko ha tokoni faiako, 'a ia 'e hiki hake ai 'ene pa'anga hū maí.

Tokangaekina ha Faingata'a Fakaesino

I he hili ha ngaahi ta'u mei ai, 'oku kei hoko pē 'a Tema ko ha ivi tākiekina. 'Okú ne mata tali e faingata'a 'o lelei ange ia 'i ha toe taha. 'Okú ne tauhi hono foha faka'ofo'ofá 'a ia 'oku Faingata'a'ia fakaesinó, ko 'emau fa'ē toulakeleká, mo ha husepāniti 'oku puke lahi 'aupito. Kae toe hilió aí, 'okú ne mahamahaki foki mo ia.

I he ngaahi ta'u kuo maliu atú, na'e tafa ai e 'ulu 'o Temá ke to'o e fo'i ngungu 'i hono 'utó. Na'e fakalotosi'i kiate ia 'a e fakakaukau 'e malava pē ke hoko ha palōpalema koe'uhí he 'oku fie ma'u ia 'e hono familí. Na'a ne lotua ha tokoni mo ha fakahinohino pea na'a ne 'alu ki he temipalé. Na'e 'ikai holomui 'ene tuí 'i he ngaahi me'a kotoa ko iá, ka na'a ne veiveiua 'i he teuaki ke fakafalala 'ene mo'u'i ki he 'ao finima 'o e toketā te ne fai e tafa pelepelengesi ko

'ení. Na'e 'a'ahi atu 'a Tema ki hano kaungāme'a lelei peá ne fakahā ange ki ai 'ene loto-hoha'a ki hono tafá. Na'e fehu'i ange 'e hono kaungāme'a 'a e hingoá 'o e toketaá pea 'i he'ene 'ilo'i e hingoá, na'e talaange 'e hono kaungāme'a 'okú na uooti fakataha mo e toketaá. Na'a ne talaange kia Tema ko ha tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki faivelenga mo taau ia 'i he Siasí. Na'a ne fa'a tā e himi 'a e Siasi lolotonga 'ene fakahoko e tafá. Neongo ko ha fakamatala faingofua pē 'eni, ka ko ha tali loto-tāngia ia ki he lotu 'a Temá. 'Oku hoko e mo'ui 'a Temá mo 'ene ngaahi a'usia fakalaumālié ko ha ma'u'anga ivi mo ha fakamo'oni ia ki he'eku mo'uí.

'Oku ou fakakaukau ki he kau talavou 'oku ohi hake kinautolu 'i he tūkunga tatau ne ohi hake ai aú. 'Oku ou fakakaukau ki he nī'ihi 'oku 'ikai ha tangata ke hoko ko hanau fa'ifa'itaki'angá, 'a ia ko 'enau hūfanga'angá pē 'a e Siasi, mo e nī'ihi 'oku tupu hake 'i he ngaahi fonua faingata'a. 'Oku ou pehē kiate kinautolu: 'Oua 'aupito na'a ke teiti loto-fo'i; unga ki he 'Eikí mo 'Ene kau tamaio'eikí. 'Oku ou hounga'ia 'i he tokoni 'a e 'Eikí 'o 'omi 'a e fakalotolahi ne u fie ma'u ke u a'usia ai 'eku ngaahi taumu'a peá u a'u-sia e tu'unga 'oku ou 'i ai he 'aho ní. ■
'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne fa'u 'i Niu 'Toke, USA.

KO E TUI MO E LĪ'OA 'A E KAKAI FEFINÉ

"'Oku ou fie fakahā 'eku fakamālō kiate kimoutolu kau fafine faivelenga 'o e Kau Mā'onioní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, kuo mou a'u he taimí ni 'o lauimiliona mo 'i he funga 'o e māmaní. 'Oku ma'ongo'onga homou mālohi ki he lelei. 'Oku fakaofo homou ngaahi talēnití mo e lī'oa. 'Oku lahi fau ho'omou tuí mo ho'omou 'ofa ki he 'Eikí, ki He'ene ngāue, pea ki Hono ngaahi fohá mo e ngaahi 'ofefiné. Hoko atu 'o mo'u'aki e ongoongoleleí. Faka-haa'i ia 'i he 'ao kotoa ho kaungāngāue."

Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli (1910–2008), Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Kōtoni B. Hingikeli (2016), 113–14.

Fai 'e 'Eletā
Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uā

KO E ONGONGOLELEÍ MO E Mo'ui 'oku Leleí

Ko e fāmilí mo e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'oku mahu'inga taha 'i he uhouhonga 'o e faingata'á pea mo e taimi 'oku ngali fehālaaki ai 'a e me'a kotoa peé.

Oku lahi e ngaahi lea 'oku fakamamafa'i ai e mahu'inga ke tulifua e ngaahi faka'amú mo e me'a 'okú te manako aí. 'Oku mo'oni pē e ngaahi taumu'a ko iá, ka 'oku ou faka'amu ke ke fakalaauloto ki ha taumu'a 'oku toe mahulu angé 'i ho'o mo'uí.

Hounga'ia 'i he Ngaahi Tāpuakí

'Oku ou faka'amu ke kamata 'aki ho'o hounga'ia 'i ho ngaahi tāpuakí— kae tautaufito ki ho tukufakaholó. 'Oku ngāue vāofi 'aupito 'a e hounga'ia mo e loto-fakatōkilaló. 'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku tāfataha pē e kakaí kiate kinatolu pē. Tautaufito ki he mītia fakasōsialé, 'oku faingofua pē ke ngāue 'aki ia ki hano fakahikihiki'i kita. Kuo 'ikai 'aupito ha taimi 'e toe mahu'inga ange ai e loto-hounga'ia mo e loto-fakatōkilaló. 'Oku fakahā 'e kinautolu 'oku nau mā'u e ongo 'ulungaanga ko 'ení 'a 'enau hounga'ia 'i honau ngaahi tāpuakí 'i he'enau muimui ki he tā sipinga 'a e Fakamo'uí.

Ko hoku kaungāme'a ko Lousa B. Potá ko ha palōfesa 'i Hāvati, 'a ia ko ha mēmipa faivelenga 'i he Siasí, na'á ne pehē 'i he taha 'o e ngaahi polokalama faka'osi ako 'a Hāvatí 'i Mē 2015 ko e hounga'ia "oku fie ma'u ke tau fakahā ai 'etau mo'ua ki he ni'ihi kehē," pea "oku fa'a kau ai ha tali afeitaulalo ki he ngaahi me'a 'ofa na'e ma'u ta'engāue'í pe ta'e'uhingá." Na'á ne faka'osi 'aki 'ene pehē: "Kapau te ke fili ke tali e hounga'ia ko ha konga mahu'inga ia ho'o mo'uí, 'e tokoni lelei ia kiate koe. Te ne tokoni'i koe ke ke matu'uaki e 'ahī'ahi ke fakavaivai ki he loto-hikisiá mo e fakamāfutofutá. Te ne tokoni'i koe ke ke 'ilo e leleí pea tali 'a e me'a 'oku totonú. 'E tokoni ia ke mahino kiate koe 'i he taimi ki he taimi 'a e ngaahi faingata'a mo e 'ahī'ahi te ke fetaulaki mo iá. 'E tokoni ia ke ke tokanga ki he ni'ihi

'Oku pehē 'e ha palō-veape faka-Siaina motu'a, "I ho'o inu 'a e vai, 'oua na'a ngalo 'a e vaitupu ne ha'u mei ai."

'oku faingata'a'ia 'iate koé 'a ia te ke lava 'o faitāpuekina 'enau mo'uí.'¹

'Oku ou fokotu'u atu ke fakatefito 'etau hounga'iá ki hotau tukufakaholó. 'I he taimi 'oku tau monū'ia ai ke ma'u ha mātu'a leleí, 'oku totonu ke tau hounga'iá ai. Ko hotau taki taha mo'ua 'eni ki hotau tukufakaholó. 'Oku pehē 'e ha palōveape faka-Siaina motu'a, "I

ho'o inu 'a e vai, 'oua na'a ngalo 'a e vaitupu ne ha'u mei ai."

'Oku mahino mei he folofolá 'a e fie ma'u ke tau faka'apa'apa ki he'etau mātu'a. 'Oku pehē 'i he Ngaahi Lea Fakatātaá, "E hoku foha ke ke tauhi 'a e fekau 'a ho'o tamai, pea 'oua na'a li'aki 'a e fono 'a ho'o fa'eé" (Ngaahi Lea Fakatātaá 6:20). 'Oku akonaki mai 'i he tohi 'a 'Efesoó ke "faka'apa'apa ki ho'o tamai mo ho'o fa'eé" (vakai, 'Efesō 6:2–3; vakai foki, 'Ekisōtosi 20:12). Na'e fakalea peheni ia 'e he filōsefa 'iloa Siamane ko Koetí, "Mei he tukufakaholo ho'o tamai, ka ai ha me'a, hanga 'o toe ngāue'i ke 'a'au mo'oni ia!"² 'Oku mahino 'a e fie ma'u ko ia ke tau fakamālō ki he'etau ngaahi mātu'a mo fai ha ngāue lelei ke ma'u 'a e me'a 'oku nau 'amanaki ke foaki mai kiate kitautolú.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Ta'engatá mo e Ngaahi Fakakaukau Fakamāmaní

'Oku ou fie tānaki atu ki he faka'ai'ai ke ke hounga'iá ha ngaahi akonaki fakapoto-poto 'e ala tokoni atu ke ke fakatou fiefia mo lavame'a 'i hono ma'u ha mo'ui 'oku 'uhingamālié, a ia 'oku fa'a ui ko e "mo'ui 'oku lelei."

Na'e fakahā mahino 'i ha 'ēsei 'a 'Eiki Sonatane Siaki, ko e Lāpai Pule mālōlō 'o e Lotu Faka-Hepelū Fakatahataha'i 'o e Komi-niueli Pilitāniá, 'a e me'a 'oku ou hoha'a ki aí kau ki he mōlia 'a e tuí, tu'unga 'ulungāanga ma'a, mo hono 'uhingá 'i he kuongá ni. Na'a ne pehē:

"Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e taha 'oku 'ikai ke fai 'e he ngaahi kautaha lalahi 'o e māmani fakaonopōní, ko e 'omai ha 'uhinga. . . .

"Kuo fakaivia kitautolu 'e he saienisí, tekinolesiá, māketi tau'atāiná pea mo e . . . vahefonua fakatemokālatí ke tau a'usia ta'e hano tatau e 'iló, tau'atāiná, mo'ui fuoloá mo e faingamālié. Ko e ngaahi a'usia mā'ongo-'onga taha ia 'i he sivilaise 'a e tangatá pea 'oku totonu ke taukapo'i mo mata'ikoloa'aki.

"Ka 'oku 'ikai ke nau tali 'a e fehu'i 'e tolū 'e fehu'ia 'e he tokotaha mohu fakakaukau kotoa pē 'i ha taimi 'o 'enau mo'uí: Ko hai

au? Ko e hā 'oku ou 'i hení aī? 'E founiga fēfē leva ha'aku mo'ui? Ko hono olá kuo tau ma'u 'i he senituli 21 e faingamālie ke fili ki he lahi tahá mo e ngaahi 'uhinga sīsī'i tahá.³

'Oku fakahā 'e he konga lea ko 'ení 'a e 'elito 'o 'eku pōpōakí 'i ha founiga faka'e'i'eiki. 'Oku ou manavasi'i na'a kuo fika ua 'a e mo'ui na'e fakatefito 'i he mo'ui mo e ngaahi akonaki 'a Sisū Kalaisí ki he fakakaukau fakamāmani 'o e mo'ui 'oku leleí.

Ko kitautolu ko eni ko e kāingalotu 'o e Siasí, 'oku hoko 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí mo 'ene Toetu'u mo e Fakaleleí ko e makatu'unga ia 'o e me'a kotoa pē 'oku mahu'ingá, pea 'oku nau 'omi foki 'a e 'uhinga 'o e mo'ui ko 'ení. Kuo tākiekina 'e he Fakamo'uí 'a e tuí mo fokotu'u e ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'oku kau ki he angama'á, angatonú, pea mo ē 'oku tāú pea ko hono olá ko ha mo'ui 'oku leleí. Neongo ia, ko e ngaahi teftito'i mo'oni mo e faka'ea'e 'o e angama'á ne ako'i 'e he Fakamo'uí, 'oku fakaanga'i lahi ia he māmaní he 'ahó ni. Na'a mo e tui faka-Kalisitiané 'oku fakaanga'i lahi mo ia.

'Oku 'ikai fo'ou 'eni. Kuo laui senituli hono tipeiti'i e founiga 'e ma'u ai 'a e mo'ui 'oku leleí. 'I he taimi na'e 'i 'Atenisi ai 'a e 'Apostolo ko Paulá, na'á ne fetaulaki mo e "kau fiepoto 'o e fa'ahinga 'o 'Epikuliō mo Sitoikó" (Ngāue 17:18). Na'e tui 'a e kau Sitoikó ko e me'a lelei mā'olunga tahá 'a e angama'á, kae tui 'a e kau 'Epikulioó ko e lelei mā'olunga tahá 'a e fiefiá (fakataimí). Kuo faka'au ke fie-lahi 'a e kau sitoiko tokolahia pea nau faka'aonga'i 'a 'enau tō'onga tui ke "fakapuliki 'aki 'a 'enau . . . mānumanú mo e fai angahalá." Kuo hoko e kau 'Epikuliō tokolahia ko ha kakai 'oku fekumi ki he fiefiá fakataimí mo fakahōhō'ia 'enau ngaahi fie mau, 'o nau moto 'aki 'a e "Ke tau kai mo inu, he te tau mate 'a pongipongi."⁴ 'Oku tokolahia 'a e kakai 'i he māmani faka'eketēmiká kuo fuoloa 'enau tuhu ki hono malanga'i 'e 'Alisitōtolo 'o pehē ko e fa'a fakalau-lauloto faka'atamaí ko e founiga ia ke ma'u ai 'a e mo'ui 'oku leleí. 'Oku mālié ko e ngaahi tō'onga tui tatau pē 'eni na'e fepaki mo e tui faka-Kalisitiané 'i he kuonga mu'á 'oku kei hoko pē ia 'i he 'ahó ni kae faikehekehe si'i pē.

'Ikai ngata aí, 'oku lahi e ngaahi tō'onga tui fo'ou 'oku fepaki tonu ia mo e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Kuo vave 'eni 'ene hokó. 'I hono ngāue'aki e lea 'a e Tohi 'a Molomoná, "'i he vaha'ataimi 'o e ngaahi ta'u si'i pē" (Hilamani 7:6), kuo tā tu'o lahi hono ui 'i he māmaní 'a e "koví ko e leleí, mo e leleí ko e kovi" (2 Nifai 15:20). Ko hono mo'oni, 'oku faka'ilonga mai 'e he ongo potufolofola ko 'ení 'a e me'a 'oku hoko he 'aho ní. Kuo vave hono liliu e

me'a na'e pehē ko e mo'ui ma'á. Kuo faka'ulia 'a e fakahēhema mei he fakava'e 'aki 'a e 'ulungaanga ma'á 'a e mo'ui 'oku leleí. 'Oku hōloa 'a e tui faka-Kalisitiané koe'uhí 'oku tui 'e ha nī'ihí ki he talatupu'u'á ko e tui faka-Kalisitiané 'oku 'ikai mahu'inga 'a e fiefiá 'i he mo'ui ní ka 'i he langí pē.⁵ 'Oku ou tapou atu 'oku 'omi 'e he muimui ki he Fakamo'uí 'a e fiefiá 'i he mo'ui ni *pea* mo langi.

Ngaahi 'Ulungaanga Tu'uloá mo e Ngaahi 'Ulungaanga Manakoá

'Oku 'i ai 'a e ngaahi faingata'a 'e nī'ihí 'oku 'ikai ngata pē 'i he leleí mo e koví. 'Oku fie ma'u 'e he nī'ihí ke tau fai e ngaahi fili makatu'unga 'i he me'a 'oku lelei tahá, kae 'ikai ko e me'a pē 'oku leleí.⁶

'I ha fa'u tohi 'a Tēvita Poloki na'e fakahingoa "Ko e Lisi 'o e 'Ulungsāngá," na'á ne fa'u ai ha fakakaukau ki he "fa'ahinga 'e ua 'o e 'ulungsāngá, ko e ngaahi 'ulungaanga manakoá (résumé virtues) mo e ngaahi 'ulungaanga tu'uloá (eulogy virtues). Ko e ngaahi 'ulungaanga manakoá ko e ngaahi taukei ia 'okú ke ma'u 'e mahu'inga'ia ai 'a e

pule ngāué ‘iate koé. Ko e ngaahi ‘ulungaanga tu’uloá ko e ngaahi tō’onga ia ‘oku manatu melie ki ai ‘i ho’o putú.’⁷ Na’e faka’osi ‘aki ‘e Poloki ‘ene pehē ‘oku mahu’inga ange ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ‘oku tu’uloá. Na’e ongomālie ‘eni kiate au fakafo’ituitui he na’e ‘i ai ha’aku a’usia ‘i hoku ta’u uofulu tupú ‘a ia na’e ‘aonga lahi kiate au. Na’e kau ai ha ‘apisia ‘o ha ongo tangata lelei ‘a ia na’e ‘ikai ke fu’u vā mama’o ‘a hona ‘aho putú. ‘Oku mo’oni ‘a e fakamatalá, ka kuó u liliu ‘a e ngaahi hingoá pea ko e nī’ihi ‘o e ngaahi mo’oni’i me’a na’e hokó na’e fakataumu’ a pē ia ke faka’apē.

Na’á ku ta’u 25 ‘i he’eku ‘osi mei he Ako Lao ‘o Sitenifotí (Stanford Law School), pea na’á ku toki kamata ngāue ‘i ha kautaha lao. Na’á ku ngāue mo ha kakai na’e mā’olunga ‘enau tu’unga fakaakó pea na’a nau koloa’ia. Na’a nau angalelei pea fungani ‘akí na’a nau anga’ofa mo matamatalelei.

Na’e mātu’aki kehekehe ia mei he kāingalotu ‘o e Siasí na’á ku feohi mo iá. Ko e tokolahí ‘iate kinautolu na’e fe’unga pē ‘enau koloá. Ko ha kakai lelei kinautolu, pea ko e tokolahí taha ‘iate kinautolú ne ‘i ai ha ‘uhinga ki he’enau

mo’uí. I he taimi ko ‘ení na’e mālōlō ai ha ongo tangata’eiki kuó na ma’u vāhenga mālōlō ‘a ia ne ta’u lahi ‘emau mahení. Ko e ngaahi ‘aho sī’i pē na’e vā mama’o ‘aki hona ‘aho putú pea na’á ku ‘alu ki hona putú fakatou’osi. Kuó u fakakaukau ke ui ‘a e tangata ‘e taha ko Pa’anga pea ko e tangata ‘e tahá ko Tui. ‘Oku kei papau pē ‘eku manatu ki he ongo putu ko iá he na’á na fakama’ala’ala mai ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi fili ‘oku fai ‘e he kakai kotoa pē, tautaufitio ki he fānaú. ‘Okú na fakatāaa’i foki ‘a e fihitu’u ‘i he faikehekehe ‘o e ‘ulungaanga manakoá mo e ‘ulungaanga tu’uloá.

Na’e fakatou ngāue fakafaifekau ‘a Pa’anga mo Tui ‘i he’ena kei talavoú. Fakatatau ki he lau ‘a e tokotaha kotoa peé, na’á na fakatou hoko ko ha ongo faifekau ngāue mateaki. Na’e kamata ke faikehekehe ‘a e ‘alunga ‘o ‘ena mo’uí hili ‘ena ‘osi mei he ‘univēsití. Na’e mali ‘a Pa’anga mo ha fefine hoifoifua ‘a ia na’e faka’au pē ‘i ha ngaahi taimi ‘o māmālohi ‘i he Siasí. Na’e mali ‘a Tui mo ha fefine na’e hoifoifua tatau pē ‘a ia na’e mālohi ‘aupito ‘i he Siasí. Ko hono mo’oni, na’e hoko ‘a e fili ko ‘ení ko e fakava’e ia ‘o e toenga ‘o e ngaahi fili ‘i he’ena mo’uí. I he’eku a’usiá, ‘oku tolonga ma’u pē ‘a e ‘ulungaanga tu’uloá ‘i he taimi ‘oku tauhi mo’oni mo faitotonu ai ‘e he ngaahi hoa malí ki he Fakamo’uí mo e mahu’inga ta’engata ‘o e fāmilí.

Te u fakamatala leva he taimí ni kau kia Pa’anga. Na’á ne fakamaheni ngofua pea na’á ne tokā’i lahi ‘a e kakaí. Na’á ne kamata ngāue ‘i ha kautaha lahi ‘i U.S pea na’e iku ‘o hoko ko e palesiteni ‘o e kautaha ko iá. Na’e mā’olunga ‘ene tu’unga vāhengá pea na’e nofo ‘i ha ‘api lahi mo faka’ofa na’e tu’u ‘i ha kelekele lahi. Ko hono ‘uhinga ia na’á ku fakakaukau ai ke ui ia ko Pa’angá. ‘E ngali tonu ke pehē na’e ‘ikai ke lelei pe lelei ange ‘ene ngāue ma’u’anga mo’ui na’e filí ka ko e lelei tahá ia.

Ka neongo iá, na’e ‘ikai ke loko lelei ‘ene ngaahi fili mo’o e fāmilí mo e Siasí. Ko ha tangata lelei ia pea na’e ‘ikai ke ne fai ha ngaahi fili fakafo’ituitui ‘e nunu’ā kovi, ka ko ‘ene ngaahi fili fakafāmilí mo ‘ene tākiekina ‘ene fānaú na’e mei tāfataha pē ia ki he akó mo e ngāue pa’angá, ‘a ia ko e ngaahi teftio’i ‘ulungaanga manakoa ia ‘oku fu’u mahu’inga’ia ai ‘a e māketí. Na’e toe kamata ngāue foki hono ngaahi fohá ‘i ha ma’u’anga mo’ui fisifisimu’ā. Ka na’e ‘ikai ke nau mālohi ‘i he Siasí pea na’a nau mali mo e kau finemui ta’esiāsi. ‘Oku ‘ikai ha’aku ‘ilo ki he ngaahi mo’oni’i me’a kotoa ‘o kau ki hono ngaahi fohá, ka ‘i he tūkunga takitaha na’e iku ‘a e ngaahi nofo-mali ko ‘ení ki he vete-malí.

Na’e kau foki ‘a Pa’anga mo hono uaiff ‘i he māmālohi. Na’á na fa’ā kau atu ki he ngaahi fakasōsiale mo e ngaahi

'ekitivitī fakakolo mahu'ingá. Na'á ne faka-kaukau ma'u pē ko e tokotaha LDS ia pea na'á ne laukau 'aki 'ene ngāue fakafaifekaú, ka na'e 'ikai ke 'alu ia ki he lotú. Na'á ne fa'a tokoni 'i he taimi 'e n'ihi ki he ngaahi ngāue langa 'a e Siasí mo tokoni ki he kāingalotú 'i he'enau ngāue ma'u'anga mo'uí. 'Ikai ngata aí, na'á ne hoko ko ha tākiekina ki he fai-tonotú, angatonú, mo e loto fie tokoní 'i he ngaahi tu'unga kotoa pē na'á ne 'i aí.

Na'e fai hono putú 'i ha falelotu pē 'o e mala'e fa'itoká. Na'e tokolahí e kakai ma'u mafai pule mo mafai mā'olunga na'e omi ki he putú, 'o kau ai 'a e kōvana 'o e vahefonua na'e nofo aí. Ko e tokotaha kotoa pē na'e 'i he putú ne motu'a ange 'i he ta'u 50, tuku kehe pē 'ene fānaú, makapuná pea mo au. 'I hono fakakātoá, ko ha putu fakamamahi ia. Na'e 'ikai ke ako'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e palani 'o e fiefiá, pea na'e si'isi'i ha lave 'o kau kia Sisū Kalaisi. Na'e mei fakatefito pē 'a e mo'ui 'a Pa'angá 'i he ngaahi 'ulungaanga manakoá.

Na'e 'ikai ke lavame'a fēfē 'a e ngāue pa'anga na'e fili 'e Tuí. Na'e vela 'ene pisinisi fakataautaha na'e fuofua fokotu'ú pea mole ai

'ene me'a kotoa pē 'o mate ai e pisinisi. Hili íá na'á ne fokotu'ha pisinisi si'isi'i ka na'e 'ikai ke ne mei lava 'o totongi 'ene ngaahi mo'uá. Na'e si'isi'i hono 'apí ka na'e fe'unga pē. Na'á ne fiefia 'i he'ene ngāue mo e feohi mo e kakáí. Na'e lelei mo fakafiemālie pē 'ene ma'u'anga mo'uí ka na'e 'ikai ke 'ilonga pe ngali ke ui ko e lelei tahá. Na'e 'ikai ko ha ma'u'anga mo'ui ia 'o e 'ulungaanga manakoá.

Ka ko 'ene ngaahi fili ki he fāmilí mo Siasí, ko e mātu'aki lelei tahá ia. Na'á ne mālohi 'aupito mo hono uaifi 'i he Siasí. Na'á ne fua ha fa'ahinga fatongia pē na'e uiui'i ia ki ai, na'á ne fa'a hoko ko ha faiako, na'á ne 'alu ma'u pē ki he temipalé, pea na'á ne hoko ko ha ma'u lakanga fakataula'eiki faivelenga. Na'á ne fiefia ke feohi tautaufito ki hono fāmilí mo e makapuna tokolahí. Na'a nau aka lelei kotoa pē, ka na'á ne fakamamafa'i kiate kinautolu 'a e mahu'inga ke mo'ui 'o hangē ko Kalaisí. 'I he'ene ma'u vāhenga mālōloó, na'á ne ngāue fakafaifekau mo hono uaifi. Neongo na'á ne a'usia ha ngaahi 'ahi'ahi, kau ai 'a e mālōlō hano foha 'i he Tau Lahi hono II 'a Mamaní, ka na'á ne ma'u pē ha mo'ui

Ko e taimi 'oku faka-mu'omu'a ai 'a e ngaahi taumu'a 'o kau ki he akó mo e ngāué 'o mahu'inga ange ia 'i he fāmilí mo e Siasí mo ha fakamo'oni ki he Fakamo'ui, 'e lava ke hoko e ngaahi nunu'a 'o e fakamamafa tōtu'a ki he 'ulungaanga 'oku mana-koá ko ha faingata'a lahi.

'E lava pē 'e he tokotaha kotoa 'o fai 'a e ngaahi fili mahu'inga tahá, 'o tatau ai pē pe ko e hā honau talēnití, tufakangá, ngaahi faingamālié, pe tūkunga fakapa'angá.

fiemālie mo fiefia koe'uhí ko e taumu'a mo e 'uhinga na'á ne ako mei hono fāmilí mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Na'e tokolahi pea fakatupu fiefia 'a hono putú 'i he falelotu fakauōtí. Na'e lava mai ki ai 'a e kakai 'o e to'u kotoa pē, kau ai 'a e makapuná mo e to'u kei talavou tokolahi na'á ne ngāue mo iá. Na'e akonekina ai 'a e palani 'o e fiefiá, pea na'e fakatefito 'a e malangá 'i he Fakamo'uí. Ko e sīpinga putu ia 'o ha taha Siasi. Ko e ngaahi lea na'e fái na'e fekau'aki ia mo 'ene tō'ongá, anga'ofá, tokoni ki he nī'ihi kehé pea mo 'ene tui mo e 'ofa ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Ngaahi Filí mo e Mo'ui 'oku Lelei

Kuó u fakahā foki na'e hoko 'a e ongo putu ko 'ení 'i ha taimi mahu'inga kiate au. Na'á ku ngāue fakafafekau pea na'á ku 'ofa 'i he Siasi. Na'á ku toki kamata ngāue pē pea na'e kamata ke u lelei'ia 'i he nī'ihi 'oku koloa'íá mo mā'olunga 'enau lakanga faka-ngāué. Na'á ku 'ilo'i na'e tala 'e he ngaahi fili na'á ku fái 'a 'eku fiefia 'i he mo'ui ní mo fakapapau'i 'a hoku tukufakaholó. Na'á ku toe 'ilo'i foki 'a e mahu'inga ta'engata 'o e

ngaahi fili na'e 'i mu'a 'iate aú. Na'e mahino kiate au 'oku ta'engata 'a e mahu'inga 'o e ngaahi filí. Ko e me'a na'e mahu'inga taha fekau'aki mo e mo'ui 'o e ongo tangata na'á ku toki fakamatatala ki aí ko 'eku 'ilo'i ko ia 'e lava pē 'e he tokotaha kotoa 'o fai 'a e ngaahi fili mahu'inga tahá, 'o tatau ai pē pe ko e hā honau talēnití, tufakangá, ngaahi faingamālié, pe tūkunga fakapa'angá. Na'a ku 'ilo'i ko hono fakamu'omu'a ko ia 'o e Fakamo'uí, mo hoku fāmilí, mo e Siasí ko e mahu'inga taha ia ma'akú, mo 'eku fānau 'i he kaha'ú mo e tokotaha kotoa pē te u ma'u faingamālie ke u tākiekiná. 'I hono fai iá te u ma'u ai 'a e mo'ui 'oku leleí.

Ko e fāmilí mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'oku mahu'inga taha 'i he uhouhonga 'o e faingata'á pea mo e taimi 'oku ngali fehālaaki ai 'a e me'a kotoa peé. Fakakaukau ki he Tamai ko Lihaí 'i he Tohi 'a Molomoná, ki he fakamatatala 'o 'ene "alu ki he feitu'u maomaonganáo. Peá ne tuku hono falé, mo e fonua 'o hono tofí'á, mo 'ene koulá, mo 'ene silivá, mo 'ene ngaahi me'a mahu'ingá, pea 'ikai te ne 'ave mo ia ha me'a, ka ko hono fāmilí pē" (1 Nifai 2:4).

‘Oku ma‘u ‘e he to‘u tangata ko ‘ení ‘a e pole ke malu‘i ‘a e tuí mo e fāmilí. Na‘e pehē ‘e ha tokotaha fakatotolo ‘i ha‘ane fakatotolo ki he kuonga tupu‘a ‘o ‘Initia mo Kalisí ko e kakai ta‘etui fakalotu kotoa pē ‘i he hisitoliá kuo faka‘au ke tokosi‘i ange.⁸ Na‘e hā ‘i he ongoongó kumuí ni mai ‘a e faka‘au ke si‘isi‘i ange ‘a e pēseti ‘o e fā elé ‘i he ngaahi tapa kehekehe ‘o e māmaní. Na‘e fanonganongo ‘i ha fakamatala ‘o e mu‘aki peesi ‘o e *Wall Street Journal* ‘o pehē, “Ko e Pomu Fo‘ou ki he Tokolahí ‘o e Kakaí: Ko e Fu‘u Tokosi‘i ‘a e Kakaí.” Na‘e hā ‘i he fakamatalá, “ko e fuofua taimi ‘eni talu mei he 1950, . . . ‘e holo ‘a e tokolahí ‘o e kakai ‘oku ta‘u fakalao ke ngāué.”⁹

‘Oku hā mahino ‘oku ‘i ai ‘a e fekau‘aki ‘i he ta‘etuí mo e holo ‘a e tokolahí ‘o e kakaí. Ko e palani ta‘engata ‘a e Tamaí ma‘a ‘Ene fānaú ‘oku makatu‘unga ia ‘i he tuí mo e fāmilí fakatou‘osi. ‘Oku hounga kiate au ‘a e ‘osi atu ‘a e savea ki he savea ‘oku kei tu‘u ma‘u pē ‘a e kāingalotú ‘i he tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí pea ‘oku nau kei hokohoko atu pē ke mali mo ma‘u fānau.

Mahalo ‘oku ‘i ai ha nī‘ihi ‘oku ‘ikai ke nau ma‘u e faingamālie ke malí pe ma‘u fānaú. Ka ko e nī‘ihi ‘oku nau angatonu ‘i he muimui ki he Fakamo‘uí mo ‘Ene ngaahi fekaú—pea ngāue ta‘essiokita ma‘á e fānau ‘etau Tamaí—“te nau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa ko ia ne ‘osi tala‘ofa ‘akí ‘i ‘itāniti.”¹⁰

‘I he‘etau mātā tonu ‘a e ngaahi faingata‘a mo e ‘ahi‘ahi ‘o e mo‘u, ‘oku lahi fau ‘a e ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘a ia ‘oku si‘isi‘i pe ‘ikai ke tau lava ‘o mapule‘i. Ka ‘oku tau mapule‘i ‘a e ngaahi me‘a ki he tefti‘i mo‘oní, ‘ulungāngá, tauhi ‘o e tui fakalotú, mo e mo‘ui angatonú. Ko ‘etau tui mo e lotu ki he ‘Otua ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí ko ha fili ia ‘oku tau fakahoko.

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Niila A. Mekisuele (1926–2004) ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i ha‘ane lea mahino ‘aki ha kupu‘i lea ‘a Viliami Lao, ko ha faifekau ‘Ingilani ‘i he senituli 18: “Kapau kuo ‘ikai ke ke tomu‘a fili ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá, ‘e me‘a noa pē ‘amui ‘a ē na‘á ke fili ko hano fetongi.”¹¹

Kātaki ‘o mahino ange ko ‘eku fakamatala ‘o kau ki he me‘a mo‘oni ne hoko ki he ongo tangata ko Pa‘anga mo Tuí, ‘oku mole ke mama‘o ha‘aku malanga‘i ke fakasi‘isi‘i ‘a e ngaahi taumu‘a ‘oku felāve‘i mo e akó pe ngāué. ‘Oku ‘ikai ‘aupito, ‘oku totonu ke tau ‘osikiavelenga ‘i hono fakatuutu ‘etau ngaahi lavame‘a ‘i he ongo tafa‘aki ko ‘ení. Ko ‘eku ‘uhingá ko e taimi ‘oku fakamu‘omu‘a ai ‘a e ngaahi taumu‘a ‘o kau ki he akó mo e ngāué ‘o mahu‘inga ange ia ‘i he fāmilí mo e Siasí mo ha fakamo‘oni ki he Fakamo‘uí,

‘e lava ke hoko ‘a e ngaahi nunu‘a ‘o e fakamamafa tōtū‘a ki he ‘ulungaanga lelei fakataimí ko ha faingata‘a lahi.

‘Oku ou falala te ke lava ‘o a‘usia ‘a e nēkeneka mo e fiefia ‘okú ke faka‘amuá pea mo ia ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ma‘au ‘o kapau te ke:

- Hounga‘ia ‘i ho ngaahi tāpuakí—kae tautaufefito ki ho tukufakaholó.
- Tauhi pau ki he ngaahi tefti‘i mo‘oni ta‘engata ‘e ‘uhingamālie ai ho‘o mo‘uí.
- Fakapapau‘i ‘oku ikuna ‘e he ngaahi ‘ulungaanga tu‘uloá ‘a ho‘o ngaahi ‘ulungaanga manakoá.
- Mateuteu ke fakamatala ki he Fakamo‘uí na‘á ke ma‘u ‘a e mo‘ui ‘oku leleí.

Ko e fakataha mahu‘inga taha te tau fakahoko ‘i he tafā‘aki ‘e taha ‘o e veilí ko ‘etau fe‘iloaki mo e Fakamo‘uí, “ko e tauhi ‘o e matapaá” (2 Nīfai 9:41). ‘E tatau ai pē pe ko hai ‘etau ngaahi kuí pe ‘oku tau koloa‘ia pe tukuhāusia, te tau fai ha fakamatala ki he‘etau talangofua ki he ngaahi fekaú kuo tuku maí. ‘Oku totonu ke tau mo‘ui koe‘uhí ke tau “hū ‘i hono ngaahi matapaá mo e fakafeta‘i, pea ki hono ngaahi loto‘aá mo e fakamālō: mou fakafeta‘i kiate ia, pea fakamālō ki hono huafá” (Saame 100:4).

Te tau fie ma‘u ke fakamatala fiefia na‘a tau mo‘ui mo‘oni ha mo‘ui ‘oku leleí. ■

Mei ha lea ‘i ha fakataha‘anga lotu, “Ko e Mo‘ui ‘oku Leleí,” na‘e fai ‘i he ‘Univēsiti Pilitikhami Tongi–‘Aitahoó ‘i he ‘aho 18 ‘o Tisema 2015. Ke ma‘u kakato ‘a e leá (‘i he lea faka-Pilitāniá), ‘alu ki he web.byui.edu/devotionalsandspeeches.

MA‘U ANGA FAKAMATALÁ

1. Roger B. Porter, *lea ‘i he polokalama faka‘osi ako*, Dunster House, ‘Univēsiti Hāvati, Mē 28, 2015.
2. Johann Wolfgang von Goethe, *Faust*, trans. Bayard Taylor (1912), 1:28.
3. Jonathan Sacks, “How to Defeat Religious Violence,” *Wall Street Journal*, Oct. 2, 2015, C2; vakai foki, Jonathan Sacks, *Not in God’s Name: Confronting Religious Violence* (2015), 13.
4. Vakai, Frederic W. Farrar, *The Life and Work of St. Paul* (1895), 304.
5. Vakai, Carl Cederstrom, “The Dangers of Happiness,” *New York Times*, Siualí 18, 2015, 8.
6. Vakai, Dallin H. Oaks, “Lelei, Lelei Ange, Lelei Tahá,” *Liahona*, Nōv 2007, 104–08.
7. David Brooks, “Moral Bucket List,” *New York Times*, ‘Epe. 11, 2015, SR1, nytimes.com; vakai foki David Brooks, *The Road to Character* (2015), xi.
8. Vakai Michael Blume, ‘i he David Brooks, “Peace within the Texts,” *New York Times*, Nōv. 17, 2015, A23, nytimes.com.
9. Greg Ip, “The World’s New Population Time Bomb: Too Few People,” *Wall Street Journal*, Nov. 24, 2015, 1.
10. *Tohi Tu‘utu‘uni Fika 2: Ko Hono Pule‘i ‘o e Siasí* (2010), 1.3.3.
11. Neal A. Maxwell, “Response to a Call,” *Ensign*, May 1974, 112; vakai foki William Law, in *The Quotable Lewis*, ed. Wayne Martindale and Jerry Root (1989), 172.

The 1989, na'e foaki kia Mākosi, Kēleni mo hona foha ta'u tolú, ha ngofua ke nau mavahe mei honau 'api i Siamane Hahaké ka nau folau 'eve'eva mālōlō ki Hungali. Lolo Tonga 'enau i aí, kuo fakaava 'e Hungali honau kau'āfonuá ki 'Aositulia, 'o lava ke ma'u ai 'e ha kakai Siamane Hahake 'e laumano 'enau tau'atāiná. Na'e 'ilo'i at 'e Mākosi mo Kēleni ko hanau faingamālie makehe ia. 'E lava foki ke nau mavahe mo kinautolu.

LESLIE NILSSON, TOKOTAHĀ FAITĀ

Markus Tilgner

Saxony Anhalt, Siamane

Na'a ku pehēange, "Tau ō ki 'Aositulia."

Na'e talaange 'e Kēleni, " 'Oiaue 'ikai. 'Oku tuku ho'o ongomātuá 'i Siamane kae pehē ki he'eku ongomātuá foki."

Ne u tali ange, " 'E mahino pē ia kiate kinautolu."

Na'e talamai 'e Kēleni, "Kuo tau 'osi kamata langa fale. Tau langa ia ke 'osi."

Ne u pehē ange, " 'Ikai, tau kamata fo'ou i ha feituú kehe, 'i Siamane hihibo."

Ne u toe feinga ke talaange 'oku totonu ke ma mavahe. Na'a ne pehē mai, "'Ikai, he na'e toki ui koe ko ha pīsope pea na'a ke talaange 'io te ke tokoni."

Ko e 'uhinga 'eni ne 'ikai ke ma mavahe ai mei Siamané. Hili ha ngaahi uike sii mei ai ne holofa e 'Ā 'o Pealiní. Ne ma monūia he'e-ma nofó. Ko e founiga ia e Tamai Hēvaní ma'amauá.

Ki ha tā lahi ange, vakai ki he lds.org/go/31739.

FAIAKO 'A'AHÍ, HISITŌLIA FAKAFAMILÍ, MO E NGAALI FA'EÉ

Ne u kau ki he Siasí 'i hoku ta'u 20. Na'e taimi nounou mei ai na'a ku mali mo ha tangata mei he uōtí, pe a na'a ma hiki koe'uhí ko e ngāuē. Na'e fā'ele'i homa foha 'uluakí 'i hoku ta'u 22. Neongo na'a mau nofo 'i he ngata'anga 'o e 'ēlia 'o e uōtí 'i he taimi ko iá, ka na'e toutou 'a'ahi mai 'eku ongo faiako 'a'ahí kiate au.

Koe'uhí ko ha fa'ē kei si'i au 'i he taimi ko iá, na'a ku fakakaukau ai 'oku fie ma'u ke u fetu'utaki ki he'eku fa'eé. Ka kuó u motuhi ha

toe fetu'utaki mo ia 'i he ta'u 'e valu kuohilí 'i he taimi na'e vete-mali ai 'eku ongomātú'a. Ko e taimi kotoa pē na'e 'a'ahi mai ai 'eku ongo faiako 'a'ahí, na'a mau talanoa 'o kau ki ai, pe a ne u ongo'i 'a e vivili mai 'a e Laumālié ke u fakahoko 'a e ngāue faingata'a ko 'ení.

Na'a mau aleia'i 'a e founiga te u lava ai ke toe kamata fo'ou 'eku fetu'utaki mo 'eku fa'eé koe'uhí 'oku 'ikai ke ne kau ki he Siasí. Kuo lahi fau 'a e liliu kuo hoko ki he'eku mo'uí 'i he ta'u 'e valu 'o 'ema ta'e-fetu'utaki. Koe'uhí ko e ue'i mālohi 'a e Laumālié, na'a ku fakakaukau ai ke u 'uluaki fetu'utaki ki he fa'ē 'eku fa'eé. Na'e kui 'eku kui fefiné, pe a ko 'ene 'ū meilí na'e 'ave ia ki he tokoua 'eku fa'eé na'a ne tokanga'i iá.

Na'e fakaofo 'eku ma'u ha tali ki he'eku tohí, pe a na'a mau 'alu

'o 'a'ahi ki he'eku kui fefiné mo e tokoua 'eku fa'eé. Na'e fakafiefia ki he'eku kui fefiné pe a na'a ne kole mai ke u afe 'o vakai hono 'ofefiné—'a 'eku fa'eé—'i he'ema foki ki 'apí. Na'a ne fu'u fiefia 'aupito.

Na'e kau 'eku kui fefiné ki he tui faka-Lutá (Lutheran), pe a na'a ne 'ofa 'i he Fakamo'uí. Lolotonga 'emau nofo fakatahá, na'e fa'a laukonga hoku husepānití kiate ia mei he Tohi 'a Molomoná 'i he pongi-pongi kotoa. Na'a ne sa'iia 'aupito ai. Hili ha ngaahii 'aho mei ai, na'e fonu 'eku kui fefiné mo hoku husepānití 'i he Laumālié pe a na'e 'alu ai 'eku kui fefiné ki hono tesí 'o 'omi ha tohi hohoko mei 'eku kui tangata kuo pekiá pe a faka'ali'ali ki hoku husepānití. Na'e hiki maau ai 'a e ngaahii to'u tangata 'e valu, 'o a'u pē ki he'enau ma'u'anga mo'uí. Na'e fiefia lahi 'eku kui fefiné 'i he taimi na'a mau nofo fakataha ai mo iá, pe a na'a ku palomesi kiate ia kuo pau ke u 'a'ahi ki he'eku fa'eé 'i he'ema foki ki 'apí, pe a na'a ku fakahoko ia.

'I he hili ha uike 'e nima 'o 'emau 'a'ahi ki he'eku kui fefiné, na'a ne pā kalava 'o ne mālōlō. Hili ha ta'u 'e ua mei ai, ne u fakahoko 'a e ngāue fakatemipalé ki he'eku ngaahii kuí mei he fakamatala 'a 'eku kui fefiné.

Kuó u ma'u he taimi ni ha vā fetu'utaki lelei mo 'eku fa'eé. 'Oku mau feitu'u taha pē, pe a 'okú ne fa'a tokoni ke tokanga'i 'eku fānaú.

Ka ne ta'e'oua 'a e toutou 'a'ahi mai 'eku ongo faiako 'a'ahí, 'a ia na'a na fakalotahi mo poupou mai 'i he taimi ko 'ení, he 'ikai 'aupito te u teitei feinga ke fakalelei'i hoku vā fetu'utaki mo 'eku fa'eé. Na'e 'ikai ngata pē 'iate au ka na'e tāpuekina foki mo e to'u tangata lahi. ■

Heike Baake, Felengifeeti, Siamane

Ne u ongo'i 'a e vivili mai 'a e Laumālié ke u fakahoko 'a e ngāue faingata'a ko 'ení.

NA'E 'ILO'I AU HE'EKU ONGO FAIAKO 'A'AHÍ

Na'e 'ikai ke tokolahi e kāinga-lotu 'o e Siasí ne u 'ilo'i 'i he'eku nofo taimi nounou 'i Sanitā Katalina 'i Palāsila, 'i he taimi na'a ku hoko ai ko ha fa'e kei talavou ki ha foha ta'u uá. Ne u nofo 'i ha feitu'u na'e kamata ke tokolahi ka na'e vāmama'o enofó, ko ia ne 'ikai ke loko lahi e kaungā'api ne ofi mai ki hoku 'apí.

'I ha 'aho 'e taha na'a ku kamata ai ke u ongo'i puke pea na'e vave 'eku ongo'i 'a e maha 'a e vaí mei hoku sinó. Na'e 'ikai ke u toe lava 'o tu'u hake ke tokanga'i hoku fohá pe 'alu ki he telefoni ofi taha 'i he ve'ehalá ke tā ki hoku husepānítí. Na'e kamata ke u fai ha lotu, ka ko e taimi kotoa pē na'a ku feinga ai ke u tu'u ki 'olungá, na'a ku ongo'i vaivai ange.

Na'e 'ikai fuoloa mei ai na'e tukituki mai 'eku ongo faiako 'a'ahí 'i he matapaá. Na'a na 'ilo'i 'i he taimi pē ko iá kuo tataki kinaua 'e he Tamai Hēvaní ke na kumi au. Na'a na 'omi ha faito'o, tokoni ki hono tokanga'i hoku fohá, mo fufulu e peletí. Na'a na talanoa mai leva 'a 'ena lue fuoloa ke kumi hoku 'apí pea na'a na meimeei lotofoi'i, ka na'e ue'i kinaua 'e he Laumālié ke 'oua te na tafokí.

'I he taimi na'a na 'alu aí, ne u 'osi ongo'i fiemalie. Kimu'a peá na 'alú, ne mau fai ha lotu.

Mahalo 'oku 'ikai ke na 'ilo'i 'a e hanga 'e he'ena sīpinga anga'ofá mo ue'ingofua ke fakafanongo mo tokanga ki he le'o 'o e Laumālié 'o tokoni'i mo lehilehi'i fakalaumālie aú. ■

Enilze do Rocio Ferreira da Silva,
Kulitipa, Palāsila

Na'e 'ikai fuoloa mei ai na'e tukituki mai 'eku ongo faiako 'a'ahí 'i he matapaá. Na'a na 'ilo'i 'i he taimi pē ko iá kuo tataki kinaua 'e he Tamai Hēvaní ke na 'ilo au.

KO E MALIMALI 'A E SOLÁ

Ko e angamahení te u tukunoa'i ia—ko ha tangata tukuhāusia 'oku fai 'ene pele 'i he funga tēpile 'i ha feitu'u fai'anga va'inga 'o ha falekai. Na'e ki'i malimali hono fofonga faka-'ofá 'i he'ene siofi e va'inga 'a e fānaú. I he'eku fakalaka atu he'ene tēpilé ke laku e toenga kai 'o 'eku 'ofefiné, ne u pehē loto pē, "Pau pē 'okú ne feinga ke māfana mei he momokó." Na'á ku fakatokanga'i 'ene tēpilé, na'e 'ikai ha kofukofu me'akai pe ko ha ipu pepa ai, na'e fanafana mai 'a e kihī'i le'o si'i 'o pehē, "Fakatau mai ha'ane me'akai."

Ne u foki ki he'eku tēpilé na'e toe ha pa'anga 'i he'eku katō. Ne u pehē loto pē, "Te u fakamaa'i 'e au ia." Na'á ku ongo'i leva ha loto-nonga, pea na'e fakafiemái'ie'i au 'e he le'o vanavanaiki 'o e Laumálíe: "Fakatau mai ha'ane me'akai."

Na'e 'ikai ke u tala ki he'eku fānaú 'a e me'a ne u faí; ka na'á ku tufi pē ha veve peá u 'alu ke li ia koe'uhí ke u ofi ki he tēpile 'o e tangata tukuhāusia kae 'oua na'a 'ilo he'eku kaungāme'a na'á ma ma'u me'atokoni.

Na'á ku 'unu'unu atu peá u fehu'i ange, "E sai pē ke u kumi atu ha'o ma'u me'atokoni ho'atā?"

Na'á ne 'ohovale peá ne tali le'o si'i mai, "O kapau te ke loto ki ai."

Ne u to'o hake 'a e toenga pa'anga si'si'i ne u ma'ú—na'e fe'unga pē ia ke fakatau 'aki ha me'akai mo ha inu—peá u foaki ange ia ma'ana. Na'á ku foki ki hoku tangutú angá 'o siofi e tangatá 'i he'ene tu'u hake ke fakatau ha'ane me'akaí, ne 'ikai teitei 'ilo 'e he ngaahi fa'é kehé 'eku me'a na'e faí.

I he'eku fakahekeheka 'eku fānaú ki he kaá ke mau fokí, na'á ku fakassiosio atu he luvá 'o sio ki he tangatá 'okú ne hapai ha laulau me'akai ki he'ene tēpilé. Na'e fotu malimali hono fofonga na'e mata-faka 'ofá.

Na'e 'ikai ke loko ongo 'a e 'ea momokó ki hoku matá. Ne u māfana pē 'i he Laumálíe fiefia na'á ne fakafonu hoku lotó. Na'á ku manatu ki he akonaki 'a e Fakamo'uí:

"He na'á ku fiekaia, pea na'a mou foaki 'a e me'akai kiate au: na'a ku fieinua, pea na'a mou foaki 'a e inu kiate au . . .

"Pea 'e toki lea 'a e mā'oni'oní, 'o pehē ange kiate ia, 'Eiki, na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke fiekaia, pea mau fafanga'i koé? pea fieinua, pea mau foaki 'a e inu kiate koé? . . .

"Pea 'e lea 'a e Tuí 'o pehē ange kiate kinautolu, Ko 'eku tala mo'o ni atu kiate kimoutolu, Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kihī'i si'i hifo 'i hoku kāingá ni, ko ho'omou fai ia kiate aú" (Mātiu 25:35, 37, 40).

'Oku ou fakamálō koe'uhí ko e tokoni 'a e malimali 'o ha solá ke u ma'u ai ha lototo'a ke fai 'a ia 'oku totonú. ■

Jenner Porter, Tekisisi, USA

KO HONO TOKONI'I 'O MEITA KE TOE FOKÍ

Na'e uiui'i au ke u hoko ko ha tokoni palesiteni Fine'ofa 'i homau uooti fo'oú. Lolotonga 'emau ngaahi fakataha fakapalesitenisi, na'a mau aleia i ha lisi 'o e hingoa 'o e kau Fine'ofa 'i homau uotí pea fakakau-kau'i ha founiga ke tokoni'i ai kinautolu mo honau fāmilí.

Na'e ue'i au ke u tokoni ki ha fefine 'i he uotí ko Meita. Ko ha mēmipa fuoloa pē ia 'o e Siasí, ka 'i ha fa'ahinga 'uhinga, kuo fuoloa ta'u 'a e li'aki lotu 'a Meitá.

Na'a ku fakatokanga'i 'oku palesiteni kaumātu'a hono husepānití ka ko 'ena fānaú, 'a ia 'oku nau mēmipa pē, ne kau mo kinautolu 'i he li'aki lotú. Ko e Sāpate kotoa 'oku ou sio ma'u pē ki hono husepānití 'oku ma'ulotu tokotaha pē.

Na'a ku ongo'i na'e fie ma'u ke tokoni'i 'a e fāmili ko 'ení ke nau toe foki fakataha mai ki he lotú pea fiefia 'i he ngaahi tāpuaki na'e finangalo 'e he 'Eikí ma'anautolú. Lolotonga e fakataha fakapalesiteni hono hokó, ne u vahevahe ai 'eku faka'amu ke tokoni'i 'a Meita ke foki mai ki he lotú. Na'a mau palani ha ngaahi 'ekitivití 'e lava ke fakakau makehe mai ai iá, pea na'a mau vahe'i ha ngaahi ngāue ke ne fakahoko.

'I he taimi na'a mau 'a'ahi atu ai kiate iá, na'a ne tali 'a e ngaahi ngāue kotoa pe na'e vahe'i kiate iá pea na'a ne fakahoko lelei ia. Na'a mau fakatokanga'i na'a ne vēkeveke ke tatali ki ha taha 'iate kimautolu ke 'ave ia ki he ngaahi 'ekitivití 'o e Fine'ofá.

Na'e fakafiemālie'i au 'e he leo vanavanaiki 'o e Laumālié: "Fakatau mai ha'ané me'akai."

I he'emaufokotu'utu'u ko ha kau palesitenisí 'a e ngaahi hoa faiako 'a'ahí, na'a ku kole ki he ni'ihi he fakatahá pe 'e malava ke u hoa faiako 'a'ahí au mo Meita. Na'e 'ikai hala ha māhina 'eku 'alu mo Meita 'o faiako 'a'ahí. Ko e taimi kotoa pē ne ma 'alu ai ke 'a'ahí ki he kau fafiné ko ha fangamālie ia ke ma fepōtalanoa'aki ai.

Ko e taimi kotoa pē na'a ku faka-afe'i ai ke ha'u ki he lotú, na'a ne pehē mai, "Ko 'eku tokonigo'i pē 'oku ou mateuteú, te u 'alu leva." Ne 'ikai mahino kiate au, ka na'a ku faka'apa-'apa'i 'ene filí. Na'e faifai pē pea liliu 'ene talí ki he, "Mahalo pē te u 'alu atu 'i he Sāpaté."

Ne u fa'a tatali fiefia kiate ia 'i he Sāpate kotoa pē. Na'e 'ikai ke ne teitei ha'u, ka ne u kei lotua pē ia. Ne fakafokifā 'a e fie ma'u ke mau toe foki pē ki he feitu'u ne mau tomu'a 'i ái, pea na'e 'ikai ha'aku faingamālie ke u lea fakamāvae ai kia Meita. I he taimi ne mau hiki ai mei he uotí, na'e te'eki pē ke ne foki mai ki he lotú.

I ha ngaahi māhina mei ai na'a ku fanongo kuo foki mai 'a Meita ki he lotú pea na'e hoko ia ko ha tokoni palesiteni 'i he Fine'ofá.

Na'e akonaki 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli (1910–2008), "Mahalo he 'ikai te ke teitei ilo'i 'a e lelei te ke ala a'usia. 'E tāpuekina ha mo'ui 'o ha taha kehe 'i ho'o ngāue" ("To the Women of the Church," *Liahona*, Nov. 2003, 115).

Ko e taimi lahi 'oku 'ikai ke ma'u e ola na'e 'amanaki ki aí pea 'ikai hoko mai ia 'i he taimi na'e fakatu'amelie ki aí. 'Oua na'a tuku 'etau ngāue; ko e ngāue 'ení 'a e 'Eikí, pea ko 'Ene me'angāue kitautolu kuo fili ke liliu 'a e mo'ui 'o e kakai tokolahí. ■

Raquel Elizabeth Pedraza de Brosio,
Puenosi'Aealisi, 'Āsenitina

Fai 'e Elder
Von G. Keetch

'O e Kau
Fitungofulú

Ke Mou 'i he Kakai Tuí ko ha Faka' ilonga

Ko e talanoa ki ha patuni kau sōtia tokosi'i na'e vahe'i ke nau fakahoko ha misiona faingata'a 'i he tafa'aki 'o e filí. 'I he fakaofiofi atu 'a e patuní ki he taumu'a 'o 'enau fonongá, na'e kamata ke fakatokanga'i 'e he filí 'oku nau 'i he ha'ofangá. Na'e tuai e kemo hono takatakai'i kinautolu 'e he kau tau 'a e filí pea kamata ke nau fana mei he tafa'aki kotoa pē. 'I he'enau 'ilo'i kuo 'ātakai'i kinautolu 'e he filí pea kuo kamata 'ohofí kinautolú, na'e sio hake 'a e patuni kau sōtia tokosi'i ni ki honu takí 'okú ne tu'u 'i ha funga maka 'o ne tapou kiate kinautolu.

I he'ene siofia 'ene kau tauú, na'e kalanga 'a e takí : "Kau tangata, kuo tau ma'u lelei kinautolu. Mou fana 'i ha fa'ahinga tafa'aki pē!"

'Oku 'i ai foki mo hatau misiona faingata'a 'i he māmaní. Ko hono ako'i mo taukapo'i e mo'oni 'oku 'i he ongoongolelei 'o Sisú Kalaisí. 'Oku ou 'ilo 'e lava pē ke faingata'a hano ma'u ha mahino ki he founa lelei taha 'o e feohi mo e nī'ihi kehé 'i he māmaní 'oku tau mo'ui aí, tautaufitó ki he taimi 'oku 'ātakai'i ai kitautolu 'e he

ngaahi le'o kehekehé 'i he vilitaki ke pole'i 'a e mo'oní. 'E fa'a lava pē ke lahi e ngaahi fe'ohofaki mei he ngaahi tapa kehekehé 'a ia 'e faingata'a ai ke 'ilo'i ha founa ki hano mata tali iá.

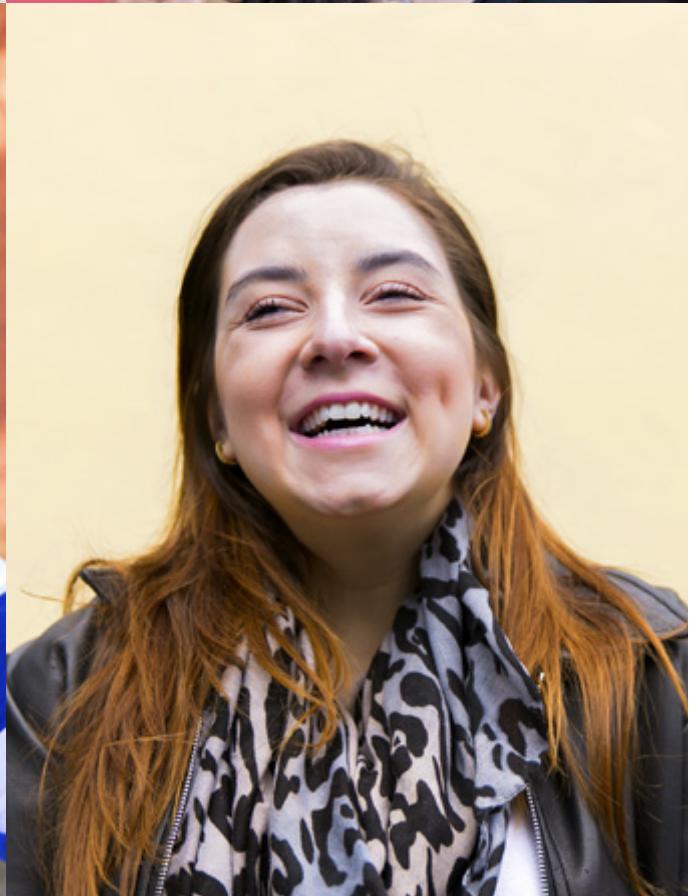
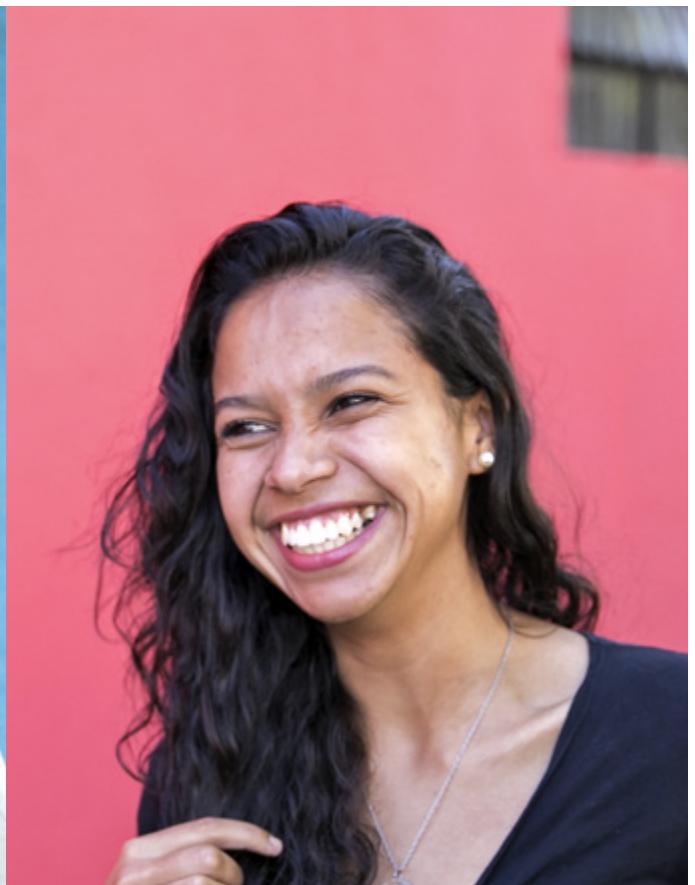
'Oku ou fie lea 'o kau ki he 'uhinga 'a e 'Apostolo ko Paulá ke tau "i he kakai tuí ko ha faka' ilonga" (1 Tímote 4:12)—'a e 'uhinga ke ako'i mo taukapo'i 'a e mo'oni ta'engatá 'i he founa 'oku finangalo ki ai 'a e Tamai Hēvaní kae taimi tatau 'oku tau fakafotunga 'a e faka'apa'apá, manava'ofá, mo e 'ofa mo'oni na'e fakahā 'e Kalaisí; 'a e 'uhinga ke tau taukapo'i fakamātoato 'a e totonú kae 'oua 'e fana tavale pē 'i he'etau ongona e filí.

Ko e mo'oni, hangē 'oku fa'a ngali fehangahanga'i 'a e ongo tefito'i mo'oní, ikai ko ia? 'Oku akonekina kitautolu ke tau tau'i 'a e "kau laumālie koví" ('Efesō 6:12) 'i hono ngaahi tu'unga kotoa pē, pea tau "tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá 'i he taimi kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē" (Mōsaia 18:9), pea 'oua 'aupito na'a tau teitei "mā 'i he ongoongolelei 'o Kalaisí" (Loma 1:16).

**'E founa fēfē ha'o
ako'i mo taukapo'i
e tokāteline 'o e
ongoongolelei 'o
Sisú Kalaisí kae
kei fakahā foki 'a e
'ofá, anga'ofá, mo
e mahinó?**

'I he taimi tatau 'oku ako'i mai foki ke tau faka'ehi'ehi mei he fekihiakí pea 'oua 'aupito na'a tau teitei "ue'i 'a e loto 'o e kakaí ke fe'ite'itani" (3 Nifai 11:30), pea 'oua te tau "mo'ui melino pē mo e kakai kotoa pē" (Loma 12:18) ka tau longomo'ui foki 'i he "tuli ki he ngaahi me'a 'oku fakamelinó" (Loma 14:19).

'E founa fēfē leva ha'atau tauhi e fekau kuo 'omi 'e he 'Otuá ke tau tu'u ma'u 'i he ongoongolelei pea

akonekina e ni'ihi kehé ta'e-kau ai ha fakakikihi mo ha fe'ite'itani? Hangē 'oku hoko 'etau lea 'aki ha fa'ahinga me'a peé ke vave ai hano fakatupunga 'a e feke'ike'i mo e fakakikihi, tautaufito ki he'etau fekuki mo e ngaahi palopalema faingata'a 'o e 'aho ní. Hangē ko ia 'oku mou mea'i, 'oku faingata'a 'i he kuongá ni ke tali 'e he māmaní ha taha 'oku fie fakahā ha'ane fakakaukau 'oku 'ikai faitatau mo e ngaahi ākenga fo'oú.

Ko e taimi 'oku hoko ai e ngaahi faingata'a pehení kiate kitautolú, 'oku tau fakahehema ke fai e taha 'o e ongo me'a 'e ua: Ko 'etau holomui 'o 'ikai kau 'i he fealea'akí telia na'a tau 'i ha 'ātakai 'e vave ha'ane ta'e-fakafie-mālié pe fakafilí; pe ko 'etau taukapo 'i ha tipeiti 'oku fakaholomamatá ka 'okú ne fakatupu 'o lahi ange 'a e kakahá 'i he māmá.

'Oku lelei ange ke tau tomu'a fakakaukau'i ia 'i hotau 'atamaí (vakai, T&F 9:8) pea fakafanongo fakalelei ki ha tataki fakalangi. 'Ai ke ke loto-to'a pea faka'aonga'i e maama 'oku 'iate koé.

'E lava nai ke u fakamahino atu ha ngaahi me'a 'e fie ma'u ke tau fakakaukau ma'u pē ki ai 'i he'e-tau fai hotau lelei tahá ke ako'i mo taukapo'i 'a e folofola 'a e 'Otuá ka 'i he taimi tatau 'oku tau fakahā 'a e 'ofá mo e manava'ofá ki he kakai kotoa peé?

Taukapo'i 'o e Leá

'Uluakí, te tau ma'u 'a e lavame'a lelei tahá 'i he'etau fengāue'aki fakafo'ituitui mo e ni'ihi kehé. 'I he kuonga ko 'eni 'o e tukufakaholo 'aki e 'ita vavé mo e fe'au'auhí, 'oku 'ikai ai fa'a ma'u ha lavame'a 'i he fakakikihi 'i ha ha'ofanga kakai tokolahí ke takitaha

fakahāhā hono mafaí. 'Oku tautefito 'ene mo'oní ki he mítia fakasōsialé, kuo pau ke tau tokanga ke 'oua na'a hē 'etau fakamatala (comment) ki ha palopalema pelepelengesi 'i he sōsaietí mei he laumālie 'oku finangalo 'e Kalaisi ke tau fakahaá.

Kapau te tau fakangatangata pē ki he fo'i lea 'e 140 'i he 'initanetí, 'e fa'a ma'uhala 'etau fakamatalá. Ko e angamahení 'e lavame'a lahi ange 'a e fakafo'ituitui 'i he taimi 'e femahino'aki tautau tokotaha mo mata ki he mata aí. Ko e founa totonu ia na'e ako'i mai 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoní ke tau mafao atu 'o fakahaofoi—tahataha pē. Pea 'oku meime ko e founa tatau pē na'e mafao atu ai e Fakamo'uí 'o fakamo'ui e kakaí lolotonga 'Ene ngāue 'i he māmaní.

Ko hono uá, neongo te tau fiefia ta'e-hano-tatau 'i hano tali 'e he ni'ihi kehé ke ako'i kinautolu 'e he ongo fai-fekaú 'i he taimi pē ko ia 'i ha'anau 'ilo e mo'oní, ka 'oku 'ikai ko 'etau tefito'i

taumu'á ia. Ko 'etau tefito'i taumu'á ke mahino kiate kitautolu e fakakaukau 'a e ni'ihi kehé—ke faka'apa'apa'i kinautolu pea ma'u ha loto mahino ki he anga 'o 'enau fakakaukaú. Te tau toki lava leva ai ke fetu'utaki lelei mo e ni'ihi kehé, 'o 'ikai fa'a fakaaaoao e fetukuakí mo e feta'emahino'aki 'i he'etau fealea'akí.

Ko hono tolú, tau kumi ha founa 'e lava ke tau faka'apa'apa'i ai e ngaahi fakakaukau 'oku tō kehekehé mo kei mo'ui fakataha pē 'i he sōsaietí. Tau 'ahi'ahi'i ha me'a 'oku lelei angé kae 'ikai ko e mo'ui pē 'o fakatatau ki hotau fakakaukau pē 'otautolú 'o 'ikai maumau'i e tau'atāina 'o e ni'ihi kehé—ko ha me'a 'oku mahu'inga 'i ha sōsaietí 'oku kehekehe ai e tuí 'o kapau 'e tu'unga tatau 'a e tokotaha kotoa pē. Kapau 'oku tau fie ma'u e ni'ihi kehé ke nau taukave'i 'etau totonu fakalaó, kuo pau ke tau taukave'i e totonu fakalao 'o e ni'ihi kehé, pea toka'i 'enau totonu ke fakahā

‘enau fakakaukaú mo lea ‘aki e me‘a ‘oku nau tui ki ái.

‘Oku hāhāmolofia ka faifai angé pea ‘i ai ha femahino‘aki ki ha me‘a pē taha. Ko ha founga—‘oku fa‘a fuofuoloa. Mahalo na‘a ‘ikai teitei tali ‘e he ni‘ihī kehē ‘etau fakakaukaú, ka ‘e lava pē ke tau feinga ke ta‘ofi e ngaahi lea hangē ko e *taha tāufehei‘ā* mo e *fehi‘ā*. Ke tau fakakaukau ‘oku lelei mo taau ‘a e tokotaha kotoa pē, neongo kapau ‘oku tau ma‘u ha ngaahi fakakaukau he ‘ikai ‘aupito teitei tali ia ‘e he ni‘ihī kehē.

Ngāue ‘o Hangē ko e Ngāue ‘a e Fakamo‘uí

‘I ha‘o taukapo‘i e ontoongolelei ‘o Sisū Kalaisí pea fehangahangai ai mo e faingata‘ā, ‘oku ou fakatauange te ke manatu ma‘u pē ke ngāue ‘o hangē ko ‘Ene ngāué. Hangē ko e akonaki ‘a e ‘Apostolo ko Paulá, ko ‘etau “i he kakai tuí ko ha faka‘ilongá” ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i hono mo‘ui ‘aki e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ontoongolelei ke mamata ki ai e ni‘ihī kehē. ‘Oku fakamahino mai ‘e Paula kuo pau ke hoko e ngaahi tefito‘i mo‘oni tatau pē ko iá ko e konga ‘o ‘etau fealea‘akí, konga ‘o ‘etau ‘ofa ki he ni‘ihī kehē, konga ‘o e laumālie ‘oku tau fakahaá, mo ha konga ‘o e tui ‘okú ne tala ‘a e tu‘unga ‘oku tau ‘i ái (vakai, 1 Timote 4:12).

‘Oku ‘ikai leva ke ‘i ai ha fepaki ‘i he ontoongolelei ‘i mo‘oni mā‘ongo‘onga ko iá—‘i he taimi ‘oku mahino lelei aí—‘o e taukapo‘i ‘o e mo‘oni ka ‘i he taimi tatau ‘oku faka‘apa‘apa mo ‘ofa ki he ni‘ihī kehē. ‘Oku ‘ikai totonus ke hoko ‘etau tui mālohi ki he mo‘oni ke ne fakatupunga hatau ta‘efaka‘apa‘apa pe loto-mamahi ki he ni‘ihī kehē. Ka ‘i he taimi tatau, ‘oku ‘ikai totonus ke hoko ‘etau fie fakahā ‘a e anga‘ofá mo

‘I HO‘O TAUCAPO‘I ‘A E ONGOONGOLELEÍ:

- Fengāue‘aki fakafo‘ituitui pea mata ki he mata mo e ni‘ihī kehē.
- Feinga ke ke ma‘u ha loto mahino ki he fakakaukau ‘a e ni‘ihī kehē
- Taukave‘i‘a e totonus fakalao ‘o e tokotaha kotoa pē.
- Fakakaukau ‘oku lelei mo taau ‘a e ni‘ihī kehē.
- Fakahā ‘a e ‘ofá, anga‘ofá, mo e mahinó.

e ‘ofá ki he tokotaha kotoa peé ke ne fakavaivai ai hotau fatongia ke taukapo‘i e mo‘oni.

Ko e ontoongolelei‘i mo‘oni ko ‘ení ko e ontoongolelei‘i ia ‘o ha pa‘anga pē ‘e taha. Ko e tafā‘aki pa‘anga ‘e tahā ko hotau fatongia ia ke fakamatala mo taukapo‘i fefeka ‘a e tokateline ‘o e ‘Otuá. Ko e tafā‘aki leva ‘e taha ‘o e pa‘anga tatau pē ko hotau fatongia ia ke ngāue hangē ko Kalaisí, ‘o fakahā ma‘u pē ‘a e faka‘apa‘apá mo e ‘ofá.

Na‘e fakalea peheni ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku ‘ikai ke hoko ‘etau kātakī‘i mo faka‘apa‘apa‘i e ni‘ihī kehē mo ‘enau tuí, ko ha me‘a ia ke tau si‘aki ai ‘etau loto‘aki e ngaahi mo‘oni ‘oku mahino kiate kitautolú pea mo e ngaahi fuakava kuo tau fakahó. Kuo pau ke tau taukave‘i ‘a e mo‘oni, neongo te tau kei kātakī‘i mo faka‘apa‘apa‘i pē ngaahi tui mo e ngaahi fakakaukau ‘oku kehe mei ha‘atautolú kae pehē ki he kakai ‘oku tui ki he me‘a ko iá. . . .

“‘Oku fakamanatu mai kiate kitautolu ‘e he fakatokanga fakalaumālié ni fekau‘aki mo e ni‘ihī ‘oku tui ki he mo‘oni tu‘uloá, he ko e kātakī‘i ko ia ha ‘ulungāngá ‘oku hangē ia ha fo‘i pa‘anga ‘oku tafa‘aki uá. Ko e fa‘a kātakī pe faka‘apa‘apá ko e tafa‘aki ia ‘e taha ‘o e fo‘i pa‘angá, ka ‘oku ‘i he tafa‘aki ma‘u pē ‘e tahā ‘a e mo‘oni.”¹

‘I ha māmani ‘oku vave ange ‘ene māvahovahé mo e fa‘a fakakikihí—‘o fe‘ohofaki mai ‘a e ‘ahi‘ahí mei he feitu‘u kotoa pē—‘oku ou fie tukupā atu ke mou sivi‘i e ontoongolelei homou pa‘angá pe ‘oku fefē? ‘I he tu‘unga takitaha ho‘o mo‘uí, fehu‘i kiate koe pe ‘e founga fefē ha‘o ako‘i mo taukapo‘i e tokateline ‘o e ontoongolelei ‘o Sisū Kalaisí ka ‘i he taimi tatau ‘oku kei fakahā pē ‘a e ‘ofá, anga‘ofá, mo e mahinó ki ha ni‘ihī ‘e ‘ikai ke ne tali e tokateline ko iá.

‘I ho‘o fai iá, ‘oku ou fakamo‘oni atu te ke ma‘u ‘a e tokoni mo e tataki ‘etau Tamai Hēvaní. Te ke ontoongolelei ‘Ene tataki koé, ‘oatu e ngaahi fakakaukaú ki ho ‘atamaí, ngaahi ontoongolelei ‘o Sisū Kalaisí ka ko ha taha ‘okú ne taukapo‘i mo fakamatala‘i e tokateliné ‘i ha founga ‘oku mālohi kae kei ‘ofa ki he tokotaha kotoa peé. ■

Mei ha lea ‘i ha fakataha‘anga lotu, “Ko ha Fa‘ifa‘itaki‘anga ‘o e Kakai Tuí,” na‘e fai ‘i he ‘Universiti Pilikihami Tongi–Aitaho‘o ‘i he ‘aho 14 ‘o Sune 2016. Ke ma‘u kakato ‘a e leá (‘i he lea faka-Pilitāniá), ‘alu ki he web.byui.edu/devotionalsandspeeches.

MA‘UANGA FAKAMATALÁ

1. Dallin H. Oaks, “Ko Hono Fakapalanisi‘i ‘o e Mo‘oni mo e Kātakī,” Liahona, Fēpueli 2013, 32.

Vakai'i 'ā e Māmaní

i Sauté 'Afiliká

Fai 'e McKenna Johnson

Ko ha pongipongi Tokonaki la'ala'a i he Neighborgoods Market. 'Okú ke luelue 'i he malumalu 'o e fakamalu lanu kehekehe 'i tu'a 'i he hū'angá mo fanongo ki he mūsiká lolotonga ho'o fekumi ki he me'akai lelei taha 'o e 'aho ní. Ko e me'akai tukufakaholo 'o Sauté 'Afiliká 'oku kau ai 'a e—pesitoó (pesto), tofé, vesitapoló, sipaisi kehekehé, teliní (terrines)—'a ia 'oku tata mei ha kulo ukamea, te ke fie 'ahī'ahī'i 'a e me'a kotoa pē.

'Oku talitali lelei koe ki Sōhanesipeeki.

'Oku pehē 'e Losa Mape, ta'u 28, "Ko ha feitu'u fiefia mo fakalata." 'Oku faka'ohovale ki he kau 'a'ahí 'a e 'ātakai fakalakalaka 'o "Sōpēkí", 'a ia 'oku 'ikai ke nau 'amanaki 'oku 'i ai ha 'ū fale fakatuputupulangi (skyscrapers). 'Oku pehē 'e Losa, "He 'ikai te ke ma'u ha laione 'oku 'eve'eva he ve'ehalá,"

'Oku ngāue 'a Losa ko ha tokotaha 'analaiso, 'okú ne ako 'univēsiti 'i he fetu'utakí pea ko ha fa'ē vete-mali ki hono foha ta'u nima ko Netí. 'Oku tatau pē 'ene u'a ki he me'akai leleí mo 'ene ngāue ke tokoni'i e ni'ihi kehé, 'okú ne fiefia, loto-tau'atāina, pea faivelenga 'i he'ene mo'ui faka'ahó.

'Oku fetokoni'aki 'a e Kāingalotu 'i Sōhanesipēkí pea 'oku nau toe tokoni ki he ni'ihi kehé. Hangē ko 'ení, ko e taimi na'e tāfea ai e fale 'o e kau ngāme'a 'o Losa ko Tumí, na'e tokoni

'a e ngaahi maheni tokolahi mei he lotú ke fakama'a 'e vaí mo fakafiefia'i 'a e fāmilí. 'Oku fakamatatala 'e Losa, "Na'e hoko 'eni ko ha me'a ke liliu ai e fa'ē 'a Tumí, na'e 'ikai kau ki he Siasí." "Na'e kamata ke ako'i ia 'e he ongo faisekaú, pea ko e 'aho ní ko ha mēmipa ia mo ha faiako 'i he Fine'ofá." 'Oku angamaheni pē 'a e fa'ahinga tokanga 'ofa ia ko iá, 'i he taimi 'oku fakakaukau ai 'a e kāingalotu 'o Sauté 'Afiliká ko ha kāinga pē kinautolú. 'Oku pehē 'e Losa, "Oku mau kau fakataha pē 'o hangē pē ko ha'amau palopalema tonú."

'O hangē ko ia 'oku 'ilo'i 'e Losá, ko e kaungā ongo'i ko 'ení 'oku fakafotunga ia 'e he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi. 'Okú ne pehē "Ko e fa'ahinga 'ofa 'eni na'e tāpuekina 'aki kitautolu 'e he Tamai Hēvaní. 'Oku mahino pea 'okú Ne 'ilo'i 'eku fiefiá mo 'eku mamahí 'i he'eku hoko ko ha tokotaha kei si'i 'oku fāinga mo e ngaahi fai-nagata'a 'o e 'aho ní 'a ia 'okú Ne fakapapau'i te u ikuna'í."

'Oku 'aonga e vā fetu'utaki 'a Losa mo e Fakamo'uí ki he'ene mo'uí 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe, 'o tatau pē 'ene feohi mo e ni'ihi 'i he ngaué mo 'ene ako fakatāutahá. 'Okú ne pehē, "'Oku malava pē ke fakafili e 'ātakai 'i he ngaué." "'Oku kapekape 'a e ni'ihi pea ko e ni'ihi 'oku nau fai 'a e ngaahi fakakaukau ta'efaitotonu 'o fakakaukau ko ha me'a noa pē. 'Oku

'Oku 'ikai ke hoko 'a e faikehekehe 'i he ngaahi puipuitu'a mo e tukufakaholó ke ta'ofi ai e Kāingalotu 'i Sauté 'Afiliká mei he'enau fetokoni'aki.

ou monū'ia ke ma'u 'a e ngaahi tefito'i mo'oní mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá 'i he'eku mo'uí. 'Oku tokoni 'eku kamata 'aki e 'ahó 'a e ako 'o e folofolá mo fai ha lotú, ke u ma'u 'a e Laumālié 'i he taimi kotoa pē. Ko e taimi 'oku ou fehangahangai ai mo e 'ahī'ahí, 'oku fakamanatu kiate au 'e he kihī'i le'o si'i ko hai au mo e me'a 'oku ou fakaofonga'i. 'Oku tokoni 'eni ke u tauhi mo'oni ki hoku ngaahi tu'unga 'ulungāngá."

'Oku fakaofonga'i 'e he Neighborgoods Market 'a e laumālie fakamāmani 'o Sōhanesipēkí. 'I he fakakaukau 'a Losá, 'oku fakaofonga'i 'e he mo'oni 'o e ongoongoleí ha me'a 'oku toe loloto ange—ko e tala'ofa 'o e mo'ui ta'engatá. ■

'Oku nofo 'a e taha na'a nefa'u 'i Iutā, USA

FAKAMATALA LAHI ANGE KAU KIA LOSÁ

*Ko e hā 'a e tafa'aki 'okú ke sa'iia
taha ai 'i ho'o tukufakaholó?*

'Oku 'ikai ngalo 'i he kau 'Afiliká 'enau ngaahi kuí, kae pehē ki he kau Māmonganá. 'Oku mau fakahoko 'a e hisitōlia fakafāmili mo e papitaiso ma'a 'emau ngaahi kuí, pea 'oku ongo ia ki he kau 'Afiliká.

*Ko e hā 'a e me'akai Saute 'Afiliká
'okú ke sa'iia taha ai?*

Ko e kale 'uó. 'Oku ou manako 'i he me'akai fifisí. Ko e kale'i 'o e fanga ki'i 'uo īkí pea kai 'aki 'a e laise hinehiná—'oku ifo 'aupito.

KO E SIASÍ 'I SAUTE 'AFILIKÁ

Kāingalotu 'e toko 62,600
Ngaahi ha'ofanga lotu 'e 168
Senitā hisitōlia fakafāmili 'e 71
Ngaahi misiona 'e 3
Temipale 'e 1 (mo e tempipale 'e
1 na'e 'osi fanongoongo 'e
fokotu'u)

NGAAHI MO'ONI'I ME'A

Hingoa totónu: Ko e Lepupelika
'o Saute 'Afiliká
Ngaahi Kolomu'á: Pilitōlia, Kolo
Keipí, mo Poloemifoniteni

'I HE LAU FIKÁ

Kakai 'e toko 51.8 miliona
Matāfangá maile 'e 1,553 (2,500 km)
Ngaahi lea fakafonua 'e 11

NGAAHI 'UHINGA 'E 7 'OKU TAU MANAVAHĒ AI 'I HE FAKATOMALÁ.

MO E 'UHINGA
KE 'OUA TE TAU
MANAVAHĒ AI

'Oku tau fa'a manavahē ke fakatomala. Ka 'e lava pē ke tau lototo'a koe'uhí ko e mo'oní.

Fai 'e David A. Edwards

Ngaahi Makasini 'a e Siasi

Oku tau 'ilo'i kotoa pē 'oku fie ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'a e fakatomalá (vakai, Loma 3:23). 'Oku tau 'ilo'i 'oku fie ma'u ke tau fakatomala kae lava ke tau ma'u 'a e fiefia mo'oní 'i he mālohi 'o e feilaulau fakalelei 'o Sīsū Kalaisí (vakai, 'Alamā 36:24). 'Oku tau toe 'ilo'i foki 'oku 'ikai ko ha fakakaukau lelei 'a hono fakatoloi 'o e fakatomalá (vakai,

'Alamā 34:32–34). Ka ko e tokolahī 'iate kitautolu 'oku tau kei fai pē e me'a ko iá. Ko e hā hono 'uhingā? 'Oku tau poto ange, 'ikai ko ia?

Ko e tali ki aí ko e manavaheé. 'E tatau ai pē pe kuo tau fakahoko ha angahala lahi 'o fie ma'u ai ke tau vetechia ki he pīsopé pe 'oku 'i ai ha'atau ngaahi tō'onga, fakakaukau, pe 'ulungaanga iiki 'okú ne ta'ofi kitautolu mei he'etau mateaki'i 'a e

ongoongolelei 'o e 'Eikí mo hono ngaahi tu'unga 'ulungāngá, 'e lava 'e he manavaheé 'o ta'ofi kitautolu mei ha'atau fai ha me'a ke liliu ai 'etau mo'uí.

Ko e ngaahi manavahē 'eni 'e fitu 'e lava ke tau fakatoloi ai e fakatomalá, kae pehē ki he ngaahi fakakaukau mo e akonaki te ne tokonia ke tau lototo'a 'o fai e me'a te ne 'omi kiate kitautolu 'a e melinó mo e fiefiá.

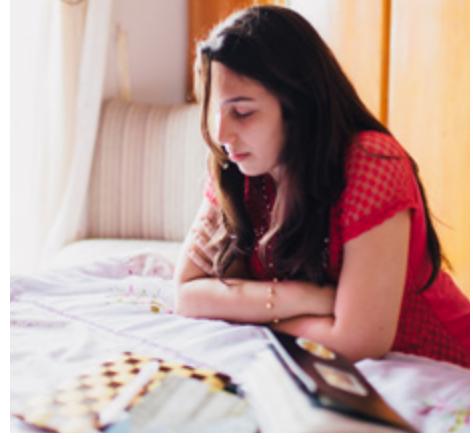
1. Manavahē 'i he Fakamā'iá

Kapau te u tala ki he'eku pīsopé 'a e me'a kuó u faí, 'e loto-mamahi—pea te u fakamā'iá. Fēfē kapau 'e pau ke u tala ki he'eku ongomātu'á? Fēfē 'o ka 'ilo 'e he ni'ihi kehē?

'Oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku toe kovi ange ia 'i he ongo'i maá, hangē ko e mafasia 'a e laumālié koe'uhí ko e angahala 'oku te'eki fakatomala'i mo e mole atu 'a e takaua 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Ko e ongo'i mā te ke ma'u 'i ho'o vetechia ki he pīsopé 'e lau mōmeniti si'i pē pea matafi atu ia kae lōmekina koe 'aki 'a e nonga mo e fiefia. 'E lava 'e ha taha pē kuo vetechia ki he pīsopé 'o fakamo'oni ki hení.

"'Oku ou palōmesi atu he 'ikai tukuhifo koe [‘e he pīsopé]. 'I he'ene hoko ko e tamaiōeiki 'a e 'Eikí, 'e anga'ofa mo loto mahino 'i he'ene fakafanongo kiate koé. Pea te ne toki tokoni'i koe 'i he founiga 'o e fakatomalá. Ko e talafekau ia 'a e 'Eikí ke tokoni'i koe ke ke ma'a tu'unga he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí."

'Eletā C. Scott Grow, "Ko e Hā Hono 'Uhinga pea Ko e Hā 'Oku Fie Ma'u ai Ke u Vetechia ki He'eku Pīsopé?" Liahona, 'Okatopa 2013, 59.

3. Manavahē 'i he Feingá

'Oku ngali faingata'a e ngaahi liliu 'e fie ma'u ke u fakahokó. 'E ngali fu'u fuoloa foki.

Ilonga ha me'a 'oku mahu'inga kuo pau ke fai e feinga ki ai. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi me'a mahu'inga taha te tau ala fakakaukau ki aí ko e fakamolemolé, melinó, mo e tupulaki fakalaumālié.

"'Oku 'uhinga 'a e fakatomalá ki he fai feinga ke liliú. 'E hoko ia ko e manuki ki he mamahi 'a e Fakamo'u'i 'i he Ngoue 'o Ketisemaní pea 'i he kolosí ke tau 'amanaki 'oku totonu ke Ne liliu kitautolu ke tau hoko 'o hangē ha kau 'āngeló kae 'ikai fai 'e kitautolu ha ngāue. 'Oku tau fekumi ki He'ene 'alo'ofá ke fakahikihiki'i mo fakapale'i 'etau ngaahi ngāue faivelenga tahá (vakai, 2 Nifai 25:23). Pea hangē ko 'etau lotua ke ma'u 'a e 'alo'ofá, mahalo 'oku totonu ke tau lotu ke ma'u ha taimi mo ha faingamālie ke tau ngāue mo feinga ai ke ikuna."

'Eletā D. Todd Christofferson, "Ko e Me'a'ofa Fakalangi 'o e Fakatomalá," Liahona, Nōv 2016, 40.

2. Manavahē 'i he Ngaahi Nunu'a

Kapau te u tala ki he pīsopé 'eku ngaahi angahalá, mahalo na'a 'i ai ha ngaahi nunu'a—ta'ekai sākalamēniti, ta'ekau 'i hono tāpuaki'i pe tufaki 'o e sākalamēniti, tōmui 'i he taimi hū 'o ngāue fakafafeikaú. Te ne uesia lahi 'eku mo'uí.

Manatu 'oku mahu'inga lahi ange 'a e ngaahi nunu'a lelei 'o e fakatomalá 'i he me'a 'oku fakangalingali ko e nunu'a koví. Tokanga tāfataha ki he ngaahi me'a lelei kuo tala'ofa 'e he 'Eikí kiate kinautolu 'oku vetechia pea fakatomalá.

"Ko e ongoongolelei fakafefia 'o e ongoongoleleí, 'a 'etau lava ko ia 'o fakatomalá! 'E lava 'o matafi atu 'a e ongo'i halaiá. 'E lava 'o fakafonu kitautolu 'aki e fiefiá, ma'u ha fakamolemole 'o 'etau angahalá, pea mo ha konisēnisi nonga. 'E lava 'o fakatau-ātāina'i kitautolu mei he ongo'i lotofoi'mo e pōpula 'o e angahalá."

'Eletā Dale G. Renlund 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Fakatomalá: Ko ha Fili Fakafefia," Liahona, Nōv 2016, 124.

"Kapau na'a ke faiangahala, ko e vave ange ho'o fakatomalá, ko e vave ange ai pē ia 'a e kamata ke ke foki ki he 'Eikí pea ma'u 'a e melino mo e fiefia ko ia 'oku 'omi 'e he fakatomalá."

Ki Hono Fakamāloha 'o e To'u Tupú (tohitufa, 2011), 28.

4. Manavahē ‘i he Uesia Hoto Ongongó

‘Oku ou kau ‘i he “tamaiki angalelei.” Kapau te u tala ‘eku fehalākī, ko ‘ene ‘osí ia—he ‘ikai ke u toe hoko ko ha “tokotaha lelei”. Te u hoko leva ko e hā? Te u hoko leva ko hai? ‘E sai ange ke u feinga ke fakangalo i pē peā u hoko atu ‘o hangē pē na e ‘ikai ha me'a e hokō.

Kuo pau ke tau fakahā ‘i he loto fakatōkilalo ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘a ‘etau angahalā koe’uhí ke Ne “liliu ‘a e ngaahi me'a vaivái ko e mālohi” ma’atautolu (Eta 12:27). Pea ko ho'o ‘imisi ‘oku totonu ke ke feinga ki aí ko e ‘imisi ko ia ‘oku ma'u ‘e he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi mo'oú: ko ha fānau ‘a e ‘Otuá, neongo ho'o ta'ehaohaoá, ka ‘i He'ena tokoní ‘oku ‘i ai ho'o tu'unga ta'efakangatangata mo fakalangi.

“‘Oku ‘afio mai ‘a e ‘Otuá kiate kitautolu ‘i hotau tu'unga totonú—pea ‘okú Ne ‘afio‘i ‘oku taau ke fakahaofi kitautolu....

“... ‘I he‘etau fo'i laka kotoa pē ‘o e tu'i he hala ‘o e tu'unga fakaākongá, ‘oku tau tupu ai ‘o hoko ko e kakai nāunau‘ia ta‘engata mo fiefia ta'e-hano-ngata‘anga nā'e fakataumu'a kitautolu ki ai.”

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua ‘i he Kau Palesitenisi‘Uluakí, “Te Ne Hilifaki Koe ki Hono Umá ‘o Fua Koe ki ‘Api,” Liahona, Mē 2016, 104.

5. Manavahē ‘i he Liliu ‘o e Anga Fakafō‘ituitui

Kapau te u tulitāupau ki he ngaahi tu'utu'uni ‘a e Siasí, te u tukuange ‘a e ngaahi me'a ‘okú ne tala ki he kakaí ko au ia, hangē ko e ngaahi me'a ‘oku ou sai'ia taha ai ‘i he hele'uhilá, ngaahi faka'ali'ali ‘i he TV, mūsiká, mo ‘eku tō'onga teuteú. Te u tatau pē mo e kau Māmonga kehē. ‘E sai ange ke u peheni pē ‘o ‘ikai ha liliu.

Te ke lava ke ma'u e Laumālie Mā'oni'oní ‘i ho'o mo'uí ‘o fakafou ‘i he fakatomalá. Pea ‘i he Laumālie, te ke lava ai ‘o ‘ilo ha tu'unga fakafō‘ituitui ‘oku ‘uhinga angé, mo'oni angé, mo lelei angé. ‘E makatu'unga ia pe ko hai te ke lava ‘o hoko ki aí ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá kae ‘ikai ko ha me'a ‘oku makatu'unga ‘i he ifó, manakó, tō'onga angamahení, mo e tu'unga makehé.

“‘Oku sai ange kia Sétane ke ke fakamatala‘i ‘aki koe ho'o ngaahi angahalá kae ‘ikai ko e tu'unga fakalangi te ke ala a'usiá.... ‘Oua te mou fanongo ki ai.”

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, “Hingoa ‘e Fā,” Liahona, Mē 2013, 58.

“‘Oku lahi ange ‘a e lelei fakafō‘ituitui (individuality) ‘i he ni'ihi ‘oku mā'oni'oní angé.

“‘Oku ‘omi ‘e he angahalá ‘a e tu'unga tataú; ‘okú ne louaki kitautolu ki he ngaahi u'a ‘oku ma'unimaá (addictive appetites) mo faka'aiai ‘a e angatu‘ú.”

Eletā Neal A. Maxwell (1926–2004) ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, “Ko e Fakatomalá,” Ensign, Nov. 1991, 30.

6. Manavahē 'i he Ta'emalavā

Kuo tā tu'olahi 'eku feinga ke liliū kae kei fai pē fehālaaki tatau. Mahalo kuo 'osi hoku faingamālié. Mahalo he 'ikai pē te u toe liliu au. Kapau te u toe feinga tu'o taha pē pe'a tō, 'ikai ko hono ngatā ia?

'Oku 'ikai faingofua 'a e fakatomalá. 'Oku 'ikai totonu ia ke pehē. Ka ko ho'o hala ia ki he fiefiá, ko ia 'oua te ke fo'i. 'Oku 'ikai ha fakangatangata ki he fakatomala mo'oní (vakai, Mōsaia 26:30). Na'e foaki 'e he 'Alo 'o e 'Otuá 'Ene mo'uí ko ha feilaulau ta'efakangatangata mo ta'engata ke huhu'i 'etau ngaahi angahalá kae lava ke fakamolemole'i kitautolu 'o ka tau ka ma'u 'a e tuí pea fakatomala (vakai, 'Alamā 34:9–16). Na'á ke fanongo ki ai? *Ta'efakangatangata mo ta'engata.* 'Oku te'eki ai ke ke a'u

ki he ngata'anga 'o 'Ene Fakaleleí, he koe'uhí 'oku 'ikai pē hano ngata'anga. Feinga pē.

"Ko e taimi 'e ni'ihi 'i he'etau fakatomalá, 'i he'etau faifeinga faka'aho ke tau hoko 'o toe anga faka-Kalaisi angé, 'oku tau fakatonga'i 'oku tau toutou feuki pē mo e ngaahi faingata'a tatau. Hangē ko ha'atau kaka 'i ha mo'unga 'oku 'ulu'akau'iá, 'i he taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke tau sio ki he'etau fakalakalaká kae'oua ke tau ofi ki he tumutumú pea tau toki sio ki mui mei he ngaahi feitu'u mā'olungá. 'Oua te mou lotofo'i. Kapau 'oku mou feinga mo ngāue ke fakatomala, 'oku mou 'i he founga 'o e fakatomalá."

'Eletā Neil L. Andersen 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Fakatomala ... Koe'uhí Ke U Fakamo'ui 'a Kimoutolu," Liahona, Nōv 2009, 41.

"I he tokoni mai 'a e me'a'ofa 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí mo e ivi 'o e langí, te tau lava 'o fakalakalaka, pea ko hono lelei 'o e ongoongoleleí he 'oku tāpuaki'i kitautolu 'i he'etau feingá, neongo kapau 'oku 'ikai ke tau lava'i ma'u pē ia."

'Eletā Jeffrey R. Holland 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "E Fai 'e [he 'Eiki] ha Ngaahi Mana 'late Kimoutolu 'Apongipongí na," Liahona, Mē 2016, 125–126.

7. Manavahē 'i he Lavame'a

Fēfē kapau 'oku ou lava mo'oni ke liliu 'eku mo'uí? Mahalo 'e lahi ange leva e me'a 'oku totonu ke u fai. Mahalo 'oku sai ange 'eku fehālaaki pē mo fakafiekiemālié koe'uhí ke 'oua na'a 'omi ha fatongia ke u fuesia.

'E lava ke hoko 'a e fakapikopikó pe ta'emanongá ke ne fakatupu 'a e ilifia ki he 'amanaki mā'olungá pe fatongia lahi angé. Ka 'oku palani 'a e Tamai Hēvaní ki he tupulakí mo e fakalakalaka ki mu'á. Na'á ke tali 'a e palani ko iá 'i he maama fakalaumālié; tali lelei ia 'aki ho'o faivelengá pea ma'u 'a e tuí. Feinga ke ke 'ilo'i 'a e finangalo 'o e Tamai Hēvaní kiate koé mo e tō'onga mo'uí 'okú Ne finangalo ma'aú. Kapau te ke lava 'o sio ki ho'o tu'unga mo'uí te ke malava 'o a'usia, 'e faingata'a kiate koe ke ke tui ki ai. 'Oku 'i ho 'aoftimá ia ka 'i he tokoni 'a e Tamai Hēvaní mo e Fakamo'uí.

"Ko hotau fatongiá ke hiki hake mei he tu'unga sai peé ki he lelei angé, mei he ta'emalavá ki he lavame'a. Ko hotau ngafá ke a'usia hotau tu'unga lelei tahá."

Palesiteni Thomas S. Monson, "The Will Within," *Ensign*, Mē 1987, 68.

KO E ME‘A PĒ NA‘E TU‘UTU‘UNI‘E HE TOKETAÁ

Ko e
FAKATOMALÁ
ko ha faito ‘o,
— kae ‘ikai —
ko ha tautea.

Fai 'e Charlotte Larcabal

Ngaahi Makasini 'a e Siasi

Oku ou fehi'a 'i he 'alu ki he toketaá. 'Oku ou ilifia ma'u pē 'i he hoha'á, fiu talí, hahu koná, mo e fekau ke "fiemālie pē." I he'eku kei sii 'aupitó, na'a ku fakakaukau ko e kau nēsí mo e kau toketaá ko ha kakai angakovi na'a nau fakakaukau pē ko ha fakamolū pine'anga hui kita, ka 'i he'eku matu'otu a angé ne u 'ilo'i na'e 'ikai ke nau angakovi; ne nau tokoni. Pea na'a ku fa'a ongo'i fiemālie ange hili 'eku 'a'ahi kiate kinautolú. Na'e tatau ai pē 'a e ngali fakapipiko e tali 'i he loki tatali'angá, 'a e le'olahi 'o 'eku kikií hili ha hahu koná, pe lahi 'o 'eku lotomamahí 'i he talamai 'e he toketaá ke u mālōloó, ka 'i he fakamulitukú, na'e 'aonga ma'u pē ia.

Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku hangē 'a e fakatomalá ko ha 'a'ahi ki he toketaá.

Ko Ha Fiefia pe Mamahi?

I ho'o ilifia 'i he fakakaukau ki he faito'o koná pe hui māsilá, 'okú ke momou nai 'i ho'o fanongo ki he ngaahi kupu'i lea "mamahi'ia 'i he mamahi ta'engatá," "fakamamahí'i ai au 'aki 'a e ngaahi mamahi 'o helí," mo e "ahu 'o e mamahí"? (vakai, 'Alamā 36:12–18). Ko e founiga ia na'e fakamatala'i 'aki 'e 'Alamā 'a e kamata'anga 'o 'ene fakatomalá, 'ikai ko ia?

Na'e hili 'a e hā 'a e 'āngeló kia 'Alamā mo e ngaahi foha 'o Mōsaiá,

na'e manatu 'a 'Alamā ki he'ene ngaahi angahala kotoa pē 'o ne 'ilo'i 'a'ene angatu'u ki he 'Otuá. I he'ene fu'u loto-mamahí na'a ne faka'amu ai ke ne "osi'osingamālie 'i hoku laumālié mo hoku sinó fakatou'osi" ('Alamā 36:15). 'Oiauē, 'Oku hangē leva e hahu kona mei he toketaá ha me'a 'oku ongonoa peé. Ko e hā nai ka 'alu ai 'a 'Alamā 'o "ngāue ta'etuku, ke [ne] lava 'o fakatafoki mai ha kakai ki he fakatomalá"? ('Alamā 36:24). Ko e hā nai hono 'uhinga 'ene fie ma'u e ni'ihi kehé ke nau a'usia e me'a na'e mātu'aki fakamamahi kiate iá?

Mahalo pē ko hono 'uhingá ko e me'a na'e hoko atu aí.

Na'a ne manatu 'a e Fakamo'ui, ko Sisū Kalaisí.

"Na'a ku tangi 'i hoku lotó: 'E Sisū, 'a koe ko e 'Alo 'o e 'Otuá, 'alo'ofa mai kiate au. . . .

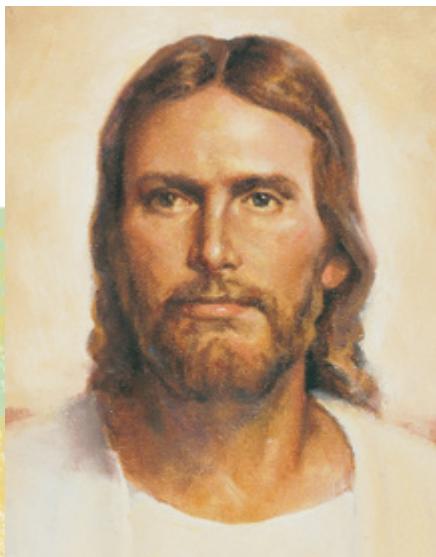
"Pea ko 'eni, vakai, 'i he'eku fakakaukau ki aí, na'e 'ikai te u toe manatu ki hoku ngaahi mamahí; 'io, na'e 'ikai ke toe tautea'i hoku lotó 'i he'eku manatu ki he'eku ngaahi angahalá.

"Pea 'oiauē, ko e fiefia, mo e maama fakaofu kuó u vakai ki aí; 'io, na'e fonu hoku laumālié 'i he fu'u fiefia na'e tatau hono lahí mo hoku mamahí!" ('Alamā 36:18–20; toki tānaki 'a e fakamamafá). Na'e 'ilo 'e 'Alamā ko e fiefia 'oku tau a'usia 'i he

hili 'a e faingata'a mo e mamahi 'oku tau fehangahangai mo ia 'i he'etau ngaahi angahalá, 'oku mahu'inga ia. Ko e fiefia na'a ne ongo'i na'e faka'ofa mo lelei ange ia 'i ha toe ongo na'a ne ma'u kimu'a (vakai, 'Alamā 36:21).

'Ikai Ha Me'a 'e Manavahē Ki Ai

Kapau 'oku ta'efiemālie e kakaí 'i he fakakaukau ki he fakatomalá, mahalo pē ko hono 'uhingá 'oku nau tokanga tāfataha pē ki he konga 'oku fakamamahí. 'Oku fa'a fie ma'u ha taimi fe'unga ki he fakatomalá pea ko e taimi 'e ni'ihi 'oku fie ma'u 'a e loto-fakatōkiló mo e ngāue lahi ki hono fakalelei'i 'o e angahalá, hange ko ia na'e akonaki 'e Eletā Lisiate G. Sikoti (1928–2015) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e fakatomalá 'oku 'ikai ko ha tautea. Ka ko ha hala ia 'oku fonu he 'amanaki leleí ki ha kaha'u nāunau'ia ange."¹ 'Oku ui ia 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e "tāpuaki lelei 'o e fakatomalá."² Pe ko hono 'ai 'e tahá, 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia ke manavahē pe faka'ehi'ehi mei he fakatomalá. 'E tatau ai pē pe 'oku faingata'a fēfē 'a e fehangahangai mo e fakatonutonu hotau ngaahi angahalá, 'e 'i ai

ma'u pē 'a e mālohi faifakamo'ui 'a e Fakamo'uí ke ne tokonia kitautolu 'o fakafou 'i He'ene Fakaleleí, pea 'e iku'i mo fakapuliki 'e he fiefia te tau ongo'i 'a e ongo'i faingata'a'ia, fakamā'ia, pe lo-to-mamahi ne tau ma'u kimu'ā.

Ma'a e Lelei pē 'O'ou

'Okú ke 'ilo 'a e 'uhinga 'o e kupu'i leva *Primum non nocere*? Mahalo pē 'okú ke 'ilo'i kapau ko ha toketā koe. Ko e *Primum non nocere* ko e lea faka-Latina ia ki he "uluakí, 'oua 'e fakamamahi." Ko ha tefito'i lao ia ki he kau toketā kotoa pē, ko ha fuakava 'oku nau fakahoko. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ia 'oku nau fuakava 'e 'ikai 'aupito ke toe 'i ai ha mamahi, ka ko e me'a kotoa pē te nau faí 'oku fai ma'u pē ia ma'a e lelei 'a e mahakí.

'Okú ke pehē 'oku fakahoko 'e he 'Otuá mo Sisū Kalaisi ha ngaahi fuakava pehē? 'Io, 'okú Na fakahoko ia! Vakai pē ki he 'Isaia 1:18; 'Isaia

41:13; Loma 8:28; mo e 3 Nifai 13:14. (Fakamātoato, vakai ki ai. Pea ko ha n'ihi s'i'i pē 'enil) Ko hono faikehe-kehé, 'oku fehālaaki e tangatá ia 'i he taimi e n'ihi. Ka 'oku haohaoa 'a Sisū Kalaisi mo e Tamai Hēvaní, ko ia ke ke fakapapau'i leva ko e me'a kotoa pē 'okú Na folofola mai ke ke faí 'oku ma'a e lelei pē 'o'ou. Ma'u pē. Ko ia ko e taimi pē 'e folofola atu ai 'e he 'Otuá ha faito'o 'o e fakatomalá, ko hono 'uhingá 'okú Ne 'afio'i 'e faiatapuekina ai ho'o mo'uí. Ko e fakatomalá 'oku 'ikai tukutaha 'i he tauteá. 'Oku kau ki ai 'a e fakamo'uí, ikuna'i e ngaahi vaivaí, li'aki 'a e tangata fakakakanó, mo e tafoki mei he angahalá kae lava 'o hanga ki he 'Otuá.

Na'e pehē 'e 'Eletā Sioka Kelepinikata 'o e Kau Fitungofulú, "Tali 'a e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí mo e fakatomalá ko ha me'a ke ke tali-tali lelei mo faka'aonga'i faka'aho 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Toketā

Mā'ongo'ongá. Fokotu'u ha tō'onga fakakaukau 'o e fakatomalá, fiefia ma'u peé 'o hoko ia ko ha tō'onga mo'ui kuó ke filí.³

Ko e taimi pē 'e tohi atu ai 'e he Toketā Mā'ongo'ongá, 'a Sisū Kalaisi, ha faito'o ki he fakatomalá, 'oua na'a tuku ke ta'ofi koe ho'o manavahē 'i he faingata'a pe fakamā'ia. Falala ki He'ene ngaahi tala'ofá he neongo te ke mamahi 'i ha ki'i taimi s'i'i, ka 'i he 'alo'ofa lahi te Ne tānaki koe (vakai, 3 Nifai 22:7), pea hangē ko 'Alamaá, 'e fonu ho laumālié 'i he fu'u fiefia 'oku tatau hono lahí mo ho'o mamahí (vakai, 'Alamā 36:19–20). ■

MA'U ANGA FAKAMATALA

- Richard G. Scott, "Mālohi Fakatātaha 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí," *Liahona*, Nōvema 2013, 84.
- Russell M. Nelson, "Fakatomalá mo e Uluí," *Liahona*, Mē 2007, 104; toki tānaki 'a e fakamamafā.
- Jörg Klebingat, "Ko e Hū Lototo'a Atu ki he 'Afio'anga 'o e 'Otuá," *Liahona* Nōv. 2014, 36.

'AI HANGATONU

TO'U TUPÚ

Ko e hā 'oku 'ikai
ke tau 'ilo lahi ai ki
**he'etau Fa'ē
Fakalangí?**

Oku tau 'ilo'i 'oku fakatou 'i ai 'etau Tamai Hēvani mo ha Fa'ē Fakalangi. Na'e fuofua ma'u 'a e 'ilo ko 'ení 'e Siosefa Sāmita pea na'e toutou fakamāloha ia 'e he ngaahi akonaki fakalaumālie mei he kau taki 'o e Siasí 'i he ngaahi ta'u kuo hili angé. Neongo iá, makehe mei he 'ilo 'oku 'i ai ha Fa'ē Fakalangí mo e fatongia 'o 'etau ongomātu'a fakalangí ke ngāue fakataha ma'á e fakamo'ui mo e hākeaki'i 'o 'ena fānaú, kuo te'eki toe fakahā ha fakaikiiki makehe kau ki he Fa'ē Fakalangí. I he taimi ní, 'oku fe'unga pē 'etau 'ilō ke mahino ko e fānau kitautolu 'o ha ongomātu'a fakalangí, pea 'okú na fie ma'u ke tau hānge pē ko kinauá. 'Oku tokoni 'a e mahino ko 'ení ke tau 'ilo'i ko hai kitautolu mo e me'a te tau lava 'o hoko ki aí. 'Okú ne fakahā mai ko e tu'unga fakaetangatá pe fakaefefiné ko ha konga ia 'o 'etau tu'unga ta'engatá pea he 'ikai ke lava 'o hākeaki'i 'a e tangatá ta'e 'i ai ha fefine pe fefiné ta'e 'i ai ha tangata. Pea ko ha ngaahi mo'oni ia 'oku hāhāmolofia pea mahu'inga. ■

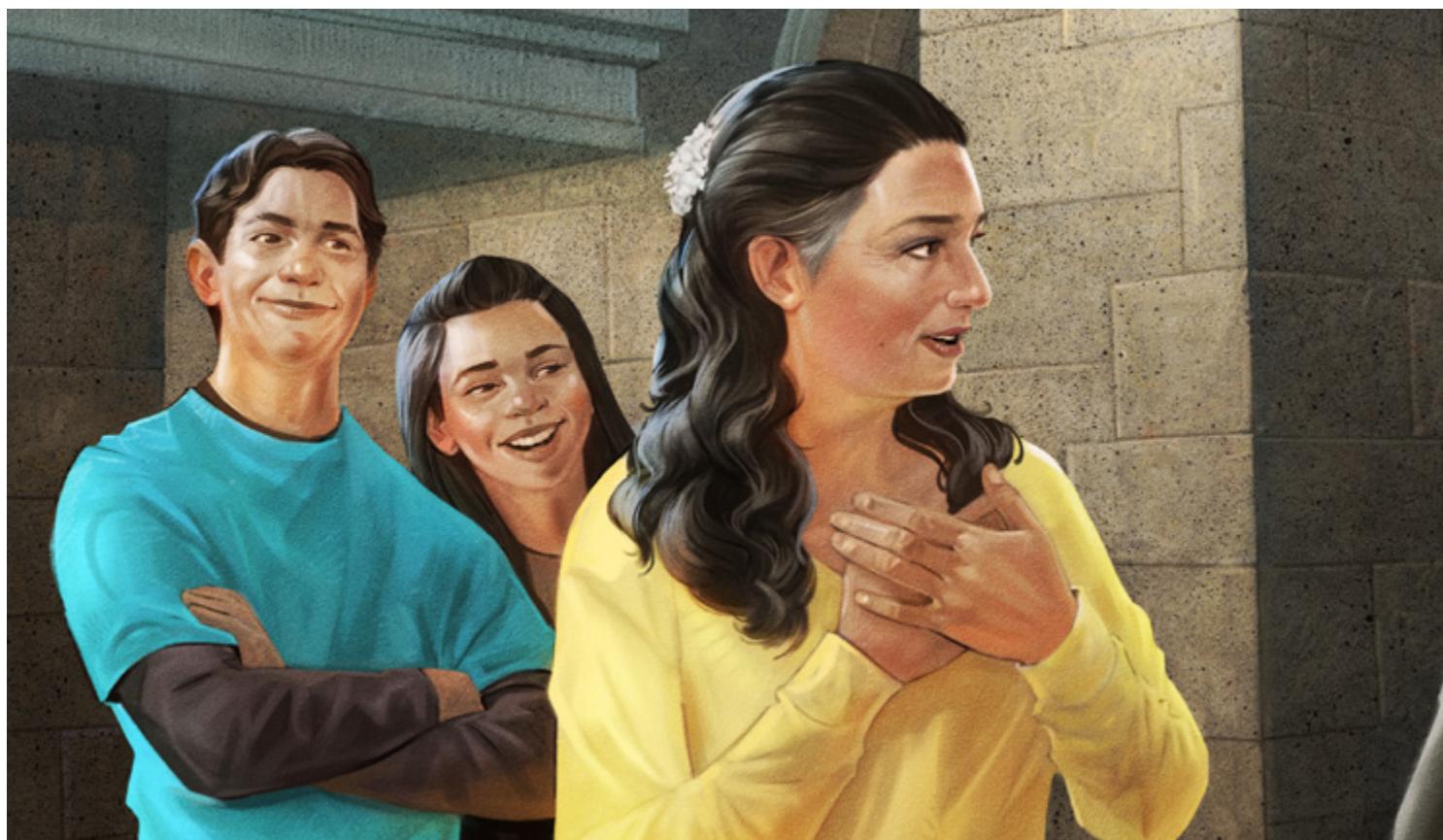
Ki ha toe ngaahi fakamatala, vakai, "Mother in Heaven" 'i he topics.lds.org.

Ko e hā e tu'unga 'o e Siasí 'i he
ako fakasekisualé?

Kuo talamai 'e he kau taki 'o e Siasí 'oku totonu ke 'uluaki akonekina koe ho'o mātu'á fekau'aki mo e feohifafalé. 'I he fatongia ko 'ení, 'oku poupou'i ai 'a e mātu'á ke ako'i angatonu mo mahinongofua 'i 'api e feohi fafale fakasekisualé ke tokoni ke faka'ehi'ehi 'enau fānaú mei he maumau-fono mamafā. 'Oku 'i ai e ngaahi nāunau 'a e Siasí ke tokoni 'i he ako'i ko 'ení.

Kuo na'ina'i 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e mātuá ke nau tokanga ki he taimi 'oku ako'i ai 'i he 'apiakó 'a e kaveinga 'o e tō'onga fakasekisualé pea fakahoko 'a ia te nau lavá ke fakapapau'i 'oku muimui 'i he tu'unga 'ulungaanga taau mo totonu. ■

TUI VEIVEIUÁ, MOHU

'I he'eku hoko ko ha faifekau 'i Mekisikoú, na'e tokoni ha me'a ne u a'usia ke u mamata ki he "ngaahi fua lelei" 'e ala hoko 'i he'etau ngāue 'aki 'etau tui.

Fai 'e Isaias Vargas Chavarria

Na'e palani ha 'ekitiviti ngāue fakafafekau 'i he siteiki ne u ngāue aí. Na'e pau ke ma fakamatala'i mo hoku hoáha teftito'i mo'oní 'o e ongoongoleleí ki he kau fie fanongo te nau lava mai ki aí. Ka 'i he'ema a'u atu ki he falelotú, na'á ma 'ilo'i ne 'ikai ha fie fanongo ia 'e lava mai. Na'e 'ikai ke ma ako'i 'a e teftito'i mo'oní na'á ma palani ki aí, ka na'e kole mai ke ma 'alu ki he ve'ehalá 'o fakaafe'i ha fa'ahinga taha pē te ma fetaulaki mo iá ke ha'u 'o kau 'i he 'ekitivitií.

Ko hono mo'oní, na'e 'ikai ke u fa'a mapule'i 'eku fakakaukau, "He 'ikai ola lelei 'eni." Ne u ongo'i he 'ikai ha ola 'ema feingá—he 'ikai ke tali 'e ha taha e fakaafe ke ha'u ki he 'ekitivitií, tautaufito ki he'ene fakatu'upakeé.

Ka na'e mahino kiate kimaua 'a e mahu'inga 'o e talangofuá, ko ia ne ma feinga mo hoku hoá ke fakaafe'i e kakaí ke nau ha'u. Ne 'ikai fu'u fuoloa mei ai, na'e lue hake ha fefine mo hono 'ofefine pea mo e kaume'a hono 'ofefiné. Na'á ma fakaafe'i kinautolu. Ne nau tomu'a veiveiuá, ka na'e faifai pē pea nau tali 'a e fakaafé 'o kau fakataha mo e ni'ihi 'i lotó. Na'á ku 'ohovale ka na'á ku fiefia lahi.

Na'e kamata 'a e 'ekitivitií: ko e faka'ali'ali 'o ha mūsika na'e fakatefito 'i he ongoongoleleí. Na'e fuoloa ange 'a e 'ekitivitií 'i he houa 'e tahá. Na'á ku loto-hoha'a na'a 'ita 'ema kau fakaafé koe'uhí ko e mā'uloloa e polokalamá, ka na'á ku lotu 'i hoku lotó ke ola lelei pē e me'a kotoa.

TĀPUEKINÁ

I he 'osi 'a e 'ekitivitií, na'á ku 'alu ke kole fakamolemole kiate kinautolu 'i he fu'u mā'uloloa honau taimí. Kimu'a peá u foaki ange ha fo'i leá, na'e pehē mai 'e he fefiné, "Málō 'aupito. Málō 'aupito. Na'e faka'ofo'ofa 'aupito. Málō 'aupito."

Na'e faka'ohovale kiate au; na'a nau fakamálō mai 'i he me'a ne nau a'usiá, pea na'e 'ikai ke nau tokanga ki he taimí. Na'e fakaofo ia, pea na'e 'i ai ha fiefia 'i hoku lotó. (Ka ko 'eku pehē loto koē he 'ikai ke ma'u ha me'a i hono fakaafe'i e kakaí 'i he ve'ehalá!) Na'e fie ma'u 'e he fefiné ke 'ilo lahi ange ki he Siasí mo ma'ulotu 'i he Sāpaté.

Na'á ku ako ha me'a mā'ongo'onga mei he a'usia ko 'ení: 'e lava ke ma'u ha ola mā'ongo'onga mei hono ngāue 'aki ha kihí'i

konga si'i pē 'o e tuí, 'o tatau ai pē kapau 'oku 'ikai ko ha me'a lahi ange 'i he holi pē ke tuí (vakai, 'Alamā 32:27–28).

Na'e liliu 'e he a'usia ko 'ení 'eku tō'onga fakakaukaú 'i he toenga 'eku ngāue fakaafekaú. Talu mei he taimi ko iá, na'á ku mamata 'i he 'ekitivitií fakafaifekau kotoa pē ki he fua 'o 'eku ngāue 'i he taimi na'á ku 'alu atu ai 'i he 'amanaki lelei mo ha mata 'o e tuí.

Kapau te tau ngāue 'aki 'a e tuí, 'o tatau ai pē kapau 'oku tau fakakaukaú he 'ikai lava ke hoko ia, te tau lava 'o a'usia ha ngaahi ola fakaofo. Ko e me'a ko ē 'oku tau fakakaukaú 'e ta'e-malavá 'oku 'ikai ke ta'e-malava ia ki he 'Otuá. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Kualelo i Mekisikou.

KUMI 'A KINAUTOLU TE NAU TALI KIMOUTOLÚ

"'Oku fie ma'u ke ke langa hake 'a e Siasí 'aki hano kumi 'a kinautolu 'e fie tali 'a kimoutolú" (T&F 42:8).... Ko e tokolahí 'o e kakai ko 'ení "'Oku kei ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'óní koe'uhí he 'oku 'ikai pē te nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo'i ai iá" (T&F 123:12).

"'Oku 'ikai te ke fa'a 'ilo 'e koe 'a e kakai ko 'ení. Mahalo he 'ikai ke nau 'ilo'i he taimi pē ko iá ko e tamai-o'eiki koe 'a e 'Eikí. Mahalo he 'ikai ke mahino kiate kinautolu 'e ma'u ha nonga, fakahinohino, mo e taumu'a 'i he mo'u'í mei he ongo-ongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o lahi ange ia 'i ha toe me'a kehe. 'Oku 'ikai ke nau fa'a 'ilo'i 'oku nau lolotonga fekumi ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí kae 'oua leva pē kuo nau ma'u ia. Hangē ko 'ení, na'e pehē 'e ha tokotaha papi ului, 'Ko e taimi na'á ku fanongo ai ki he ongoongolelei, na'á ne fakahoko 'e ia ha me'a na'e 'ikai ke u 'ilo 'oku ou faka'amu ki ai.' Na'e pehē 'e ha tokotaha ia, 'Kuo 'osi 'a e fekumi na'e 'ikai ke u 'ilo 'e au na'á ku fakahokó.'

Malanga 'Aki 'Eku Ongoongolelei: Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafai-fekau (2004), 188.

KO 'ETAU TAFA'AKÍ

IKUNA'I 'EKU NGAAHÍ 'AHI'AHI FAKAFAMILÍ

Fai 'e Silvia C., 'Umipilia, Ítali

Ko ha taimi faingata'a ia 'o 'eku mo'uí hili 'a e vete-mali 'eku ongomātu'á. Ne u fa'a ongo'i fie-mālie ma'u pē 'i he 'alu ki he lotú, ka na'e ongo kiate au 'a e ngaahi malanga 'o kau ki he fāmilí koe'uhí

na'e 'ikai ke u tui ne 'i ai ha'aku fāmilí.

Ko 'eku fa'eé na'e māmālohi pē pea na'á ne toe mali. Ko 'eku tamaí na'e 'ikai tui 'Otuá pea na'e nofo ia mo ha fefine kehe. Na'e fakatou 'i ai 'ena fānau mo hona ongo hoa fo'oú, pea na'á ku ongo'i leva ne u hangē pē ha kavengá—ko ha fehālaaki—hangē ha me'a noa peé.

Ko ia na'e kamata leva ke u lotu, lau e folofolá, fakalaauloto, pea feinga ke u kei 'alu pē ki he lotú. Ka na'á ku fa'a fifili: Ko e hā nai te u fai 'i he maama ka hoko mai 'i he 'ikai ke sila'i hoku fāmilí 'i he temipalé?

Na'e 'ikai ke hoko mai e talí 'i he taimi pē ko iá, ka na'e hoko mai pē. Na'á ku fekumi ki he faka'uhinga 'o e fāmilí mo lau e ngaahi veesi folofola ne fekau'aki mo iá, pea na'e kamata leva ke toe matala ange 'eku fakakau-kaú. Na'á ku ako te u lava 'o tokoni ke 'omi e fānau 'a e 'Otuá ki he Siasí 'i hoku fatongia ko ha faifekaú, kae 'ikai ko e fakakaukau pē 'oku 'ikai

ha'aku fāmilí. Ne u ako ke fakahā 'a e fa'a kātakí pea hoko ko ha maama. Ne u feinga ke u toe lelei ange. Ne u toe 'ilo'i foki ka ne ta'e'oua hoku fāmilí, mahalo he 'ikai ke tupulaki e tui ko ia 'oku ou ma'u, pea he 'ikai ke u mahu'inga'ia 'i he fono 'o e angama'á mo e palani 'o e fakamo'uí 'o hangē ko ia 'oku ou ma'u he taimi ní.

Kuó u ma'u ha mahino 'oku 'i ai pē hoku fāmilí, pea 'oku ou fakamālō koe'uhí ko hoku fāmilí fo'ou mo tokolahí. Ne faingata'a, ka 'oku 'ikai ke u hoha'a ki he me'a 'e hoko ki hoku fāmilí hili 'a e maté. 'Okú ou falala ki he 'Otuá, pea 'okú Ne afio'i e 'uhinga 'oku 'ikai ke sila'i ai kimautolú. 'Okú Ne 'afio'i 'eku 'ofa 'iate kinautolú mo e me'a 'oku lelei taha kiate aú. 'Okú 'ikai lava ke tau ma'u ha mahino ki he me'a kotoa pē, ko ia 'oku mahu'inga leva ke tau falala 'e hanga 'e he 'Otuá 'o poupou'i mo tokoni'i ke tau 'ilo'i 'e lelei 'a e me'a kotoa pē. ■

KO E NGAahi LOTU 'I HE 'AHO FĀ'ele'i 'O 'EKU TANGATA'EIKÍ

Fai 'e Cooper B., Kalefōnia, USA

Na'e 'ikai 'aupito ke ohi hake 'eku tamaí 'i ha fa'ahinga tui fakalotu, pea na'e māmālohi e fāmili 'eku fa'eé 'i he kei si'i pē 'eku fa'eé. Ka 'i ha 'aho 'e taha na'e ongo'i 'e he'eku fa'eé na'e 'i ai pē ha me'a na'e mole, ko ia na'a ne fakakaukau ai ke toe foki ki he siasi na'e tupu hake aí, 'a ia ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ne mau 'alu fakataha mo ia mo hoku tuofāfine ikí. Ka na'e 'ikai ke sai'ia 'eku tamaí 'i he'emau 'alu ki he lotú, pea na'e 'ahi'ahi'i lahi ai e vā 'o 'eku ongomātū'a.

Na'e papitaiso au 'i hoku ta'u valú, pea ne u ako ai 'a e malava ke ta'e-ngata 'a e ngaahi fāmili. I he hokosia hoku 'aho fā'ele'i 'i he ta'u kotoa peé, ne u puhi'i 'a e te'elangó mo faka'amu fakapulipuli pē ke papitaiso 'eku tamaí. Na'a ku lotua ke fakamolū 'a e loto 'o 'eku tangata'eikí. Hili ha ngaahi ta'u lahi, na'e faifai pē pea fakangofua he'eku tamaí ke mau ma'u me'atokoni efiafi fakataha mo e ongo faifekaú. Ka

na'e 'ikai 'aupito ke fai ha talanoa ki he ongoongoleleí.

Pea 'i ha fa'ahita'u māfana 'e taha ne u 'alu fakataha ai mo 'eku tamaí ki ha kemi 'a e Kau Talavoú. Na'e tuku ki he'eku tangata'eikí ke ne tokanga'i 'a e faeasaití, neongo na'e 'ikai ke ne siasi! Na'a ku ilifia, ka na'e tokoni 'a e tokataha kotoa pē 'aki 'enau kau atu ki he faeasaití. Na'e vahevahe leva 'e hoku kaungāme'a 'ene fakamo'oni ki he lotú. Na'a ne fakamo'oni 'o kau ki ha taimi na'e tokoni'i ai he'eku tamaí 'a hono tehina pea na'e hoku ia ko ha tali ki he'ene lotú. Ko e fuofua taimi ia ne u sio ai ki he'eku tangata'eikí 'oku tangi. Na'a ne ongo'i 'a e Laumālié.

Hili pē 'a e kemi ko iá, na'e loto vēkeveke 'eku tamaí ke fie'ilo lahi ange ki he ongoongoleleí, pea 'i ha pongipongi 'e taha na'a ne talamai 'okú ne fie papitaiso. Ne 'ikai ke mau tui ki he me'a 'oku hokó!

Na'e hoku e 'aho papitaiso 'o 'eku tamaí ko e taha ia 'o e ngaahi 'aho lelei taha 'o 'eku mo'uí. Na'e fonu 'a e falelotú 'i he ni'ihi na'e omi ke poupou'i 'eku tangata'eikí, ne tā tu'olahi 'eku toutou ako e lotu papitaisó koe'uhí he na'a ku fu'u

fiefia. Ne u lava 'o papitaiso 'eku tangata'eikí, pea 'oku 'ikai ke u lava 'o mafakamatala'i 'a e ngaahi ongo ne lōmekina 'aki aú 'i he'eku fā'ofua ki he'eku tamaí 'i he loto vai papitaisó.

'I he ta'u hono hokó, na'e sila'i homau fāmili 'i he temipalé. Hili 'a e silá, ne mau tu'u takatakai 'i ha siakale—ko ha fāmili ta'engata—'o fā'ofua mo fetāngihi fiefia.

Na'a ku ako mei he a'usia ko 'ení 'oku malava pē ha fa'ahinga me'a ke hoko. 'Oua te ke fo'i. Te u feinga hoku tūkuingatá ke u mo'ui tauu ke u sila 'i he temipalé mo hoku fāmili 'i he kaha'ú. ■

KO HO'O TAIMÍ 'ENI

Vahevahe ho'o a'usia 'i he fakatupulaki ho'o tuí. Kātaki 'o fakangatangata ho'o fakamatalá ki he fo'i lea 'e 400, fakahingoa ia ko e "Ko 'Etau Tafa'akí," pea fakahū ia 'i he liahona.lds.org pe 'imeili ki he liahona@ldschurch.org ki mu'a 'i he 'aho 10 'Epelel'.

FILI ‘A E ‘AMANAKI LELEÍ

‘E tatau ai pē pe ko e hā ‘okú ke fekuki mo
íá, te ke lava ‘o ma‘u “a e ‘amanaki ‘oku mālohi
haohaoa” “i he ongoongolelei.

(Yakai, 2 Nifai 31:20.)

Fai 'e 'Eletā
Neil L. Andersen
'O e Kōlomu 'o e Kau
'Aposetolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uā

FOUNGA KE FEHANGAHANGAI MO E, NGAAHI 'AHI'AHI 'O E TUÍ

Na'e fakataumu'a e ngaahi 'ahi 'ahi fefeká ke ke mālohi ange, ka te nau lava 'o holoki pe faka'auha ho'o falala ki he 'Alo 'o e 'Otuá mo fakavaivai'i ho'o tukupā ke tauhi ho'o ngaahi palōmesi kiate lá. 'Oku fa'a fakapuli e ngaahi 'ahi'ahí ni, 'o faingata'a ke fakatokanga'i kinau-tolu. 'Oku nau kamata mei hotau ngaahi vaivaí, me'a 'oku tau tu'u laveangofua ái, me'a 'oku pelepelengesí, pe ngaahi me'a 'oku mahu'inga taha kiate kitautolú. Ko e 'ahi'ahi ko ia 'e ngali faingofua pē hano lava'i 'e he tahá, 'oku faingata'a ia ki ha taha kehe.

'Oku anga fefé ha'o "tu'u ma'u mo ta'e-fa'a-ue'i" (Alamā 1:25) lolotonga ha taimi 'oku 'ahi'ahí i ai ho'o tuí? Te ke nofo ma'u 'i he ngaahi me'a ko ia na'a ne langa hake e tefito ho'o tuí: **faka'aonga'i ho'o tui kia Kalaisí, lotu, fakalaulauloto** ki he

folofolá, **fakatomala**, 'alu ki he lotú pea ma'u 'a e sakalamēnití tauhi e ngaahi fekaú, peá ke **tokoni'i** e ni'ihi kehé.

I ho'o fehangahangai mo hono 'ahi'ahí i ho'o tuí—tatau ai pē pe ko e hā te ke faí, 'oua na'a ke mavahe mei he Siasí! 'Oku hangē ha'o mavahe mei he pule'anga 'o e 'Otuá, lolotonga hono 'ahi'ahí i e tuí, ko ha mavahe mei ha nofo'anga malu 'i he tō mai 'a e 'ahiohió.

Na'e pehē 'e he 'Apostolo ko Paulá, "'Oku 'ikai ai ko e kau muli mo e kau 'aunofo 'a kimoutolu, ka ko e kaungā kolo mo e kāinga mā'oni'oni pea mo e fale 'o e 'Otuá" (Efesō 2:19). 'Oku tau malu'i 'etau tuí 'i he hūfanga'anga 'o e Siasí. 'Oku tau kau fakataha mo e ni'ihi kehe 'oku **tuí**, 'o tau **lotu** pea ma'u 'a e tali ki he'etau ngaahi lotú, 'oku tau **moihū** 'i he hiva,

vahevahe e fakamo'oni ki he Fakamo'uí, **fetokoni'aki** pea **ongo'i** e **Laumālie** 'o e 'Eikí. 'Oku tau ma'u e sākalamēnití, **ma'u** e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, mo **'alu** ki he temipalé. Na'e folofola e 'Eikí, "'Oku fakahā 'i hono ngaahi ouaú . . . , 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá" (T&F 84:20). I ho'o fehangahangai mo ha 'ahi'ahí i 'o e tuí, nofo 'i loto he malu'anga mo e unga'anga 'o e fale 'o e 'Otuá. 'Oku 'i ai ma'u pē hao feitu'u hení. 'Oku 'ikai ha 'ahi'ahí 'e fu'u lahi 'o 'ikai te tau ta'e lava'i 'i he'etau ngāue fakatahá (vakai, Mōsaia 18:8-10). ■

Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2012.

Ko e MANA

‘i he Mōmeniti Faka‘osí

Fai ‘e Cesar H. Bonito Duarte

“ hoku ta‘u 16, na‘á ku ako ‘i ha kolisi aka fakatekinikale ke ma‘u ha‘aku mata‘itohi fakaako ‘i he ngāue faka‘uhilá. Na‘e kau ‘i he tu‘tu‘uni ki he mata‘itohi fakaakó ‘a e pau ke u fakakakato ha akaoko ngāue ‘i ha kautaha fakalotofonua ‘o fe‘unga mo ha ‘aho ‘e 30 ke fakahā ai ‘eku taukei fakatekinikalé.

Na‘á ku akaoko ngāue ‘i ha kautaha ‘oku ngaohi e ‘ū koloa pepá. Na‘e kamata ke fakautuutu ‘eku faka‘amu ke u ‘alu ‘o ngāue fakafafekaú, pea ‘e tokoni ‘a e ngāue ko ‘ení ke u ma‘u ai ha pa‘anga fe‘unga ke u ‘alu. Na‘e toko tolu ‘emau kau akaoko ngāué, ka ‘e fili pē ‘e he kautahá ha toko taha ki he lakanga taimi kakató.

Na‘e ‘i ai ha mīsini ‘a e kautahá na‘e maumau. Ko e taimi na‘e kei ngāue lelei ai ‘a e mīsiní, te ne lava ‘e ia ‘o fakahoko ‘a e ngāue ‘oku tatau hono

lahí mo ha ngāue ‘o ha mīsini tatau pē ‘e tolu. Kuo fuoloa taimi ‘a e te‘eki ke ngāue ‘a e mīsini ko ‘ení, pea na‘e fakatau mai ‘e he kautahá ha ngaahi kongokonga mei muli ke fetongi ‘aki—ka na‘e ‘ikai pē ke ngāue ia. Na‘á ku tali ‘a e pole ke fakalelei‘i iá.

Na‘á ku fakamoleki ha taimi lahi ‘i he ‘aho ki he ‘aho ki hono aka ‘o e mīsiní. Ka na‘e faingata‘a, pea ‘oku ‘ikai faingofua ke fakakaukau‘i ‘a e ‘uhinga na‘e maumau aí ‘i he fo‘i ‘aho pē ‘e 30, kae tautaufito ki ha taha ‘oku ‘ikai hano taukei hangē ko aú. Neongo iá, na‘á ku ongo‘i pē te u lava. Na‘á ku lau ‘a e ngaahi talanoa mei he makasini *Liahoná* ‘i he ‘aho taki taha peá u lotu ki he‘eku Tamai Hēvaní kimu‘a peá u ‘alu ki he ngāué. Na‘á ku kamata maheni foki mo ‘eku pule ngāué, ko ha taukei ia ‘i he ‘enisinia ‘uhilá, ‘a ia na‘á ne kole ha ngofua mo‘oku ke u ‘alu mo ha ngaahi tatau

‘o e mapé ‘i he faka‘osinga ‘o e uiké. Na‘á ku aka fakamātoato ia.

‘I he ofi ki he faka‘osinga ‘o e aka-ako ngāué, na‘e faka‘osi he‘eku ongo kaungāako ngāué ‘a ‘ena ngāué pea na‘e fakalalahi ‘eku ongo‘i loto-hoha‘á. Ka na‘e ‘ikai ‘aupito ke u teitei tāla‘a, neongo e ngaahi fakalotosi‘í (mo e manukí). Na‘e vave e a‘u ‘a e taimi ki he Falaita faka‘osi ‘o ‘emau akaoko ngāué. Neongo na‘á ku fakapapau‘i e ngaahi palopalema ‘e ni‘ihí, ka na‘e ‘ikai pē ke ngāue e mīsiní ia. Na‘á ku ongo‘i loto-falala ‘e vave pē ha‘aku ‘ilo e palopalemá, ne u talaange ki he‘eku pule ngāué kapau te u ma‘u ha ngofua ke u ngāue ‘i he Tokonakí, ‘e lava ‘a e mīsiní ‘o sai ki he Mōnité.

Na‘e fu‘u ‘ohovale ‘eku pule ngāué ‘i he‘eku leá ‘o ne kole ai ha ngofua mei he palesiteni ‘o e kautahá. Na‘e talamai leva ‘e he‘eku pule ngāué te mau ngāue toko tolu he ‘aho hono hokó—ko

Na'á ku kei talavou, 'ikai ha taukei, pea nounou e taimí.
 'E lava nai 'e ha ki'i lotu nounou 'o fakahoko mo'oni ha mana?

e palesiteni 'o e kautahá, ko 'eku pule ngāue, pea mo au—te mau ngāue 'o tuku pē 'i he ho'ataá. "Ko kitautolu toko tolu?" Na'á ku fehu'i ange. Na'á ne fakamatala mai ko e palesiteni 'o e kautahá, ko ha 'enisinia 'uhila ia, 'okú ne fie'ilo ki he'eku ngāue koe'uhí kuo tā tu'olahi e feinga ke ngaohi e mīsiní mo e 'ikai pē ha ola lelei pea kuo fo'i mo ia 'i hono fakalelei'i.

I he 'aho hono hokó, na'á ku fu'u tailili ke ngāue fakataha mo ha ongo 'enisinia taukei. Na'á ku kei si'i pea 'ikai ha taukei. Ka neongo iá, na'á na kole ke na hoko ko ha'aku ongo tokoni; na'á ku ongo'i ta'efiemálie, ka 'i he taimi tatau, na'á ku ongo'i monū'ia.

I ha ngaahi miniti si'i pea hokosia 'emau taimi tukú na'e fakatokanga'i 'e he palesitení mo 'eku pule ngāue kuo mātenga-i-vao-kakā si' emau feingá. Na'á ku poaki ke u 'alu ki he

fale mālōloó . Na'á ku tū'ulutui peá u lotu ki he Tamaí 'i he loto vilitaki mo'oni. Ne u ongo'i ha mālohi na'e 'ikai mafakamatala'i pea fakaofo. Ne u kole kiate Ia ha tokoni ke u ma'u 'a e ngāue koe'uhí 'e tokoni ia ke u totongi 'aki 'eku ngāue fakafaifekaú.

Ne u hū mai ki tu'a mei he pale mālōloó mo e ongo'i fiefia lahi; ka 'i he taimi ko iá na'e 'osi fakamā'opo'opo 'e he'eku ongo tokoní 'a e mīsiní mo e me'angāue. Na'á ku toe fakaava hake 'a e misiní 'o sio fakalelei ki he kaati faka'uhila 'e 15 'i lotó. Ne u fakatokanga'i 'oku 'i ai ha kī'i fo'i pine sī'sī'i 'e taha 'i he 'ū pine 'e 4,000 'i he mīsiní 'oku 'ikai ke fehokotaki ki he kaatí. Na'á ku fakafehokotaki ia, fokotu'u ki hono tu'u'angá, pea fakamo'ui e mīsiní. Ne ngāue lelei ia! Ko ha mana ia.

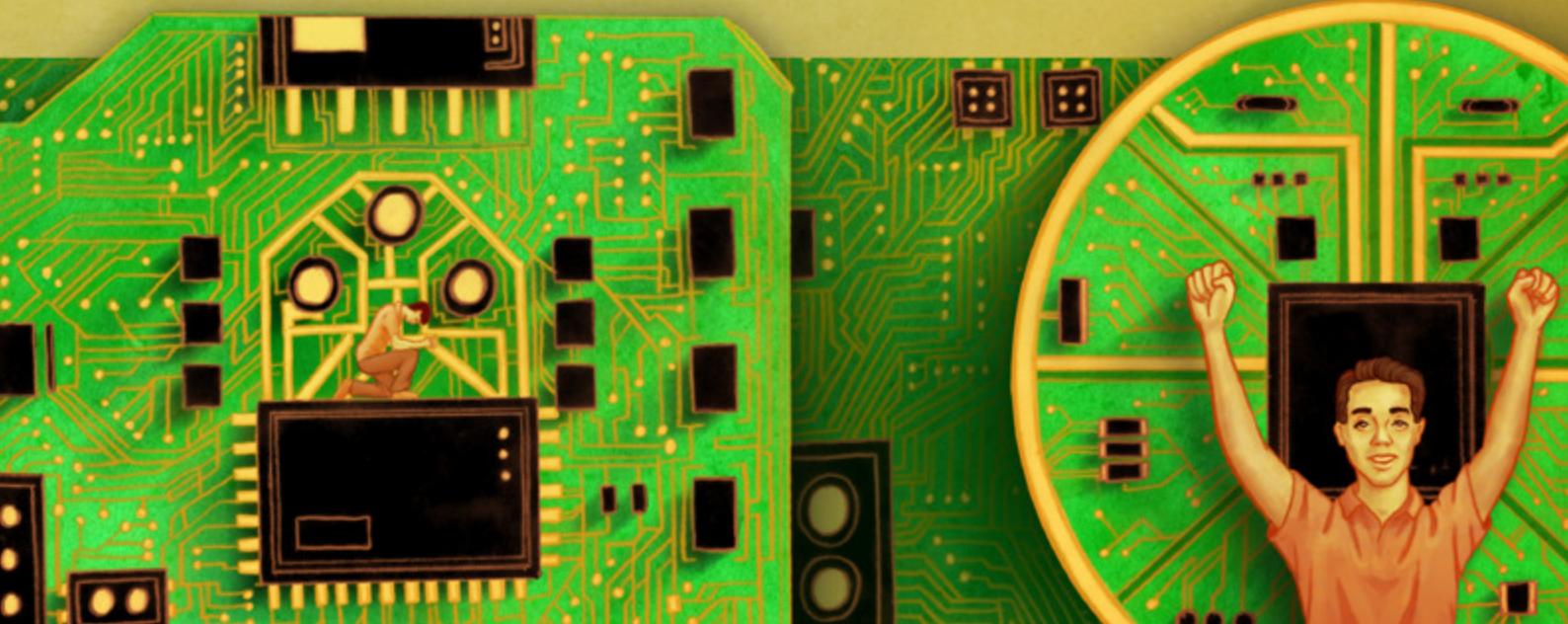
Ko ha taimi fakangalongata'a mo fakafiefia ia. Ne fā'ofua kiate au 'eku pulé, pea lulululu kiate au 'a e

palesiteni 'o e kautahá mo talamonū fiefia mai kiate au.

Na'á ku lava 'o ngāue 'i he kautaha ko iá 'i ha meimei ta'u 'e ua, fakahū e pa'anga ne u fie ma'ú, pea fakahoko e ngāue fakafaifekaú ne u fiu tatali ki aí. I he'eku fakamatala ki he palesiteni 'o e kautahá 'a e 'uhinga 'oku ou mavahé aí, na'á ne pōpoaki fakamāvæe kiate au 'o pehē "Okú ke 'osi 'ilo'i pē 'e feitu'u ke ke foki mai 'o ngāue aí 'o ka 'osi ho'o ngāue fakafaifekaú. 'Okú ou fakatauange te ke lavame'a kāfakafa."

Na'e fakahā mai 'e he a'usia ko 'ení 'oku 'ikai ha me'a 'e faingata'a ki he 'Otuá. Kapau he 'ikai ke tau tālafili, 'e fakahā kiate kitautolu 'a e ngaahi maná, ka 'i he hili hono 'ahi'ahi'i 'etau tuí—o a'u pē ki he mōmeniti faka'osi. 'Io, ko e mo'oni 'oku hoko 'a e ngaahi maná. ■

'Okú nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'iú 'i Alakua, Venezuela.

‘Aonga ‘a e Tatalí

*Ko e hā ‘oku ‘ikai
lava ai ke u papitaiso
he taimi ní?*

Fai ‘e Jessica Larsen

Makatu’unga ī ha talanoa mo’oni

*“Ke toe papitaiso ‘o hangē ko Sīsuū . . .
ko e me’ā pē ia ‘oku ou loto ke fai”*
(Children’s Songbook, 104).

Nā‘e fanonganongo ‘e Sisitā Liti, “Ko e ‘aho ní te tau ako ha hiva fo’ou.” “Oku ui ‘Ko Hoku Papitaisó.’ Mou kuikui kātoa ‘o fanongo ki he fasi.”

Na‘á ku kuikui hoku matá pea fie-mālie ‘i hoku seá. Na‘e kamata ke tā ‘e he tokotaha tā pianó ha fasi na‘e ongo nonga mo fakafiemālie ‘o hangē ko e tafe ‘o ha vaí. Na‘e kamata leva ke hiva ‘e Sisitā Liti: “Ne hā‘ele mai ‘a Sisū kia Sione ‘i Siuteá. Papitaiso fakauku ‘i he vai ko Soataní.”

Na‘á ku ongo‘i ha lo‘imata ‘oku tafe hifo ‘i hoku kou‘ahé.

Na‘á ku feinga ke holo fakavave ia na‘a sio mai e Fine‘eikí, ka na‘e tōmui. Ko e Fine‘eikí na‘e palesiteni Palaimelí, pea na‘á ne sio ma‘u pē ‘o ‘ilo‘i ‘a e me’ā kotoa pē. Na‘á ku sio ki he Fine‘eikí ‘okú ne malimali faka‘ofa‘ia mai. Na‘á ne ‘ilo‘i e ‘uhinga ne u tangi aí.

‘I he‘emau foki ki ‘api ‘i he tuku ‘a e lotú, na‘e ngūngū pē ‘e he‘eku tokoua si‘isi‘i ko Sulí ‘a e fo‘i hivá ‘o a‘u ki ‘api. Na‘á ku fakalongolongo pē.

“Okú ke fie tā valivali mo au?” Ko e fehu‘i mai ia ‘e Suli ‘i he‘emau a‘u ki ‘apí.

Ne u kalokalo ange. “Mahalo pē ‘anai. ‘Oku ‘i ai e me’ā ke u ‘uluaki fakahoko.”

Na‘á ku ma‘u ‘a e Tangata‘eikí ki he loto falé. Na‘á ne tangutu ‘i he sea ‘okú ne saii‘ia taha aí mo ha tohi

‘i hono fungá. Na’á ne manako ke lautohi lolotonga ‘eku ‘alu mo Suli mo e Fine’eikí ki he lotú.

Ne u fakatau ‘eku mānavá. “Teti?” Ko au atu ia. “E lava ke u papitaiso?”

Na’e tāpuni’i ‘e he Tangata’eikí ‘ene tohí pea kole mai ke u tangutu hono tafa’akí.

“Oiauē, Seiti. Kuó ta ‘osi talanoa ki he me’a ko ‘ení. ‘Oku ou kei tali ‘ikai pē,” ko ‘ene talí mai ia.

“Ka ‘oku ou fu’u fie papi au ia!” Ko au atu ia. “Kuo fuoloa e hoko hoku ta’u valú, pea kuó u fa’a fakakaukau pē ki ai. ‘Oku ou ‘ilo ‘oku mo’oni e Siasí, pea ko e fuoloa ange ‘eku tatalí, ko e lahi ange ia ‘eku ‘ilo’i ‘oku ou fie papitaiso.”

Na’e kalokalo pē ‘e he Tangata’eikí hono ‘ulú. “‘Oku ou pehē ‘okú ke fu’u kei sii ke fai ha fakakaukau lahi pehē. Ka ‘okú ke ‘ilo’i pē ‘oku ou ‘ofa ‘iate koe.”

Ne u pehē ange “‘Oku ou ‘ilo’i.” Na’á ku ‘ilo’i na’e fie ma’u ‘e he Tangata’eikí ‘a e lelei tahá mo’oku. Na’e ‘ikai pē ke ne pehē ‘oku ou mateuteu ke fai ‘a e fili ko ‘ení.

Ne u lele ki hoku lokí ‘o punou hoku ‘ulú. Ne u lotu fakamātoato ‘o lahi ange ia ‘i ha toe taimi kimu’ā. “Tamai Hēvani, ‘oku ou fu’u fie papitaiso ‘aupito. Kātaki ‘o tokoni ke mahino ki he Tangata’eikí.”

‘I he kamatá na’e ‘ikai ha me’a ‘e hoko, ka na’á ku kei tū’ulutui pē. Na’e ongo mai e fasi ‘o e “Ko Hoku Papitaiso” ki he ‘eku fakakaukaú. Na’e hili ha ki’i taimi mei ai, na’e ‘ikai ke u toe ongo’i loto-mamahi. Ka na’á ku ongo’i pē ha loto-fiemalie. Na’á ku kamata fakakaukau ki he ngaahi me’a kotoa pē te u lava ‘o faí, neongo ‘oku te’eki ke u papitaiso.

Te u lava ‘o hoko atu pē ‘eku lotú mo kei ‘alu pē ki he Palaimelí. Te u lava ‘o hoko ko ha fa’ifa’itaki’anga kia Suli, pea mahalo te u lava ‘o kole ki he Fine’eikí ke ‘aukai ma’aku ‘i he uiike kaha’ú.

Ne u kei ma’u pē ‘a e ongo’i loto-fiemālie ko iá ‘i he’e-ku ma’u me’atokoni efiafí. Na’e ‘ikai ke u ‘ilo pe ko ‘afē, ka na’e pau pē ke u papitaiso ‘i ha ‘aho. Pea ‘e ‘aonga leva ‘eku tatalí.

Na’e hili ha māhina ‘e ono mei ai, na’e fakangofua ‘e he tangata’eikí ke papitaiso ‘a Seiti ‘i he ‘osi ha ‘aho ‘e ua ‘o e hoko hono ta’u hivá. ■

‘Oku nofo ‘a e tokotaha na’á ne fa’ú ‘i Tekisisi, USA.

KAPAU ‘OKÚ KE TATALI

- Ako ‘a e lahi taha te ke lavá fekau’aki mo e ongoongoleleí.
- ‘Alu ki he ngaahi papitaiso pea ‘amanaki lelei ki he taimi te ke papitaiso aí.
- Kole ha’o tāpuaki mei he lakanga fakataula’eikí ‘i he taimi te ke fie ma’u aí.
- Manatu ‘oku ‘ofa ‘a e Tamai Hēvaní mo Sīsū ‘iate koe mo fanongo ki ho’o ngaahi lotú.

Fai 'e 'Eletā
Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau
'Apostolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uá

'E fēfē kapau 'oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke u 'i he tu'unga totonú?

'Oua te ke fo'i. I
he Fakalelei 'a Sisū
Kalaisí, te tau lava
ai 'o fakalakalaka.

'Oku tāpuaki'i e
Sisū Kalaisi 'a kinautolu
'oku fie fakalakalaká mo
feinga ke tauhi a e ngaahi
fekaú. 'Oku tau monūia
ma'u pē i he'etau
feingā.

'Oku humu 'a e
tokotaha kotoa pē, ka 'e
tokoni 'a e Fakamo'uí ke ke
tu'u hake. Te ne tokon'i koe
ke ke fakatomala, fakalelei'i
ha me'a pē kuo pau ke ke
fakalelei'i, pea hoko atu.

Ko ia, 'ofa pē.
Feinga pē. Falala pē.
Tui pē. Hoko atu pē ho'o
tupulakí. 'Oku poupou'i
kimoutolu mei he langí
he 'ahó ni, 'apongipongi
pea ta'engata.

*Mei he "E Fai 'e fhe
'Eiki] ha Ngaahi Mana
'Iate Kimoutolu 'Apongipongi
na," Liahona,
Mē 2016, 124–127.*

Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku
ou matalili 'i hoku fāmilí.
Ko e hā te u lava 'o faí?

Lotu 'o kole ki he Tamai Hēvaní ke
Ne tokoni'i koe ke ke angalelei ki
ho'o fāmilí. Fā'ofua kiate kinautolu.

**Noa F., ta'u 10, Kuinisolani,
'Aositelélia**

Silia: Feinga ke manatu ki he
ngaahi taimi fakafiefia na'a mou
ma'ú, pea fakakaukau ki he ngaahi
taimi ko íá mo manatu 'oku 'ikai ke
haohaoa 'a e kakaí.

Puluna: Neongo kapau he 'ikai
ke nau "kole fakamolemole," te
u fakamolemole'i pē kinautolu.

**Silia mo Puluna R., ta'u 13 mo e 8,
Sā Paulo, Palásila**

Kapau 'e faka'ita'i au 'e hoku tehiná,
te u fakamaau hono mohengá pe fai
ha me'a lelei kiate ia. 'Oku ou toe sai-
'ia foki ke ngaohi e 'ū kātí, fakahoko
e ngaahi ngāue makehe, mo fai ha
lotu. 'Oku ou ongo'i e Laumālié 'oku
pehē mai ne u fai e me'a totonú.

'Atelaine B., ta'u 9, Tenesí, USA

Te u fai ha lotu, fakahoko e efiafi
fakafāmilí 'i 'apí, pea talanoa lelei
mo kinautolu.

**Lu'isa R., ta'u 9, Paha Kalefōnia,
Mekisikou**

Sulia: 'Oku ou lava 'o anga'ofa ki
hoku fāmilí, ko e taimi 'oku ou 'ita
aí, 'oku ou talaange 'eku 'ofa 'iate
kinautolú peá u angalelei leva. Te u
lava 'o muimui ki he Fakamo'uí pea
fakahā kiate kinautolu 'a e 'ofá.

Tālini: Fiefia pē pea fevahева-
'aki mo tokoni'i kinautolu.

**Sulia mo Tālini S., ta'u 8 mo e 6,
Niu Mekisikou, USA**

FEHU'I FO'OU

"'Oku 'i ai hoku ta'okete 'oku hala 'ene ngaahi filí.
Ko e hā 'oku totonu ke u fai?"

'Omi ho'o talí mo e la'i taá kímu'a he 'aho 15 'o Epeleli, 2017.
Fakahū ia 'i he 'itanetí 'i he liahona.lds.org pe 'imeili mai
ki he liahona@ldschurch.org. (Tohi 'a e "Tuliki 'o e Fehu'i"
'i he kaveingá.) Manatu ke fakakau mai e fakangofua ho'o
ongomātu'á!

'Oku fakataumu'a pē 'a e ngaahi talí ko ha tokoni
mo ha fakakaukau, ka 'oku 'ikai ko hanofaka-
haa'i 'o ha tokāteline 'o e Siasi.

Ko e Tā Valivali ‘ō e ‘OFÁ

Fai ‘e Jill Hacking, Niu ‘Ioke, USA

TOE MĀLOHI ANGÉ

*Na'e fā'ele'i 'a Lusi mo ha fai-
ngata'a'ia fakaesino 'a ia 'oku
'ikai malava ai e ngaahi uoua
hono sinó ke ngāue lelei. 'Oku
faingata'a ke ne lava 'o folo ha
me'a mo lava 'o lea. 'Okú ne
heka ha pasikala makehe pea
'okú ne 'alu mo hono fāmilí 'o
kaka mo'unga ke tokonii ia ke
ne mālohi ange.*

TĀ VALIVALÍ

*Ko ha tokotaha 'aati 'a e fa'ē 'a
Lusí. Ko e taimi na'e kei pēpē ai
'a Lusí, na'a ne manako ke siofi e
tā valivali 'ene fa'eé. I he taimi ní
'oku ako'i ia he'ene fa'eé ke poto
mo ia 'i he tā valivali. 'Oku sa'iia
'a Lusi ke ne ngāue 'aki e ngaahi
lanu 'oku faka'ofo'ofá, pea 'okú ne
tā valivali tokanga 'aupito. 'Okú
ne faka'amu ke 'i ai ha'ané fale tā
valivali mo 'ene fa'eé ha 'aho.*

LOTO 'O LUSÍ

*Ne kau 'a Lusi mo hono ngaahi ta'o-
keté 'i ha fe'auhi tā valivali 'i he akó
fekau'aki mo e 'ai ke hoko e māmaní
ko ha feitu'u lelei angé. Na'e 'ilo'i
'e Lusi na'a ne fie tā valivali ha fo'i
haati. Na'a ne pehē, "E toe lelei ange
'a e māmaní 'o kapau te tau ma'u 'a e
'ofá 'i hotau lotó."*

Mālō e Lelei! Ko hoku hingoá ko LUSI!

‘Oku ou nofo mo hoku fāmilí 'i 'Iutā, USA.
‘Oku ou sai'ia ke tā valivali, pea 'oku
ou sai'ia ke vahevahe 'a e 'ofá
mo e ni'ihi kehé.

KO HA TOKOUA 'OFA

'I he 'ilo 'e Lusi na'a ne ikuna 'a e fe'auhi, na'a ne talaange ki hono ta'okete ko Lupi, "Oku faka'ofo'ofa ho'o tā valivali. Faka'amu ange mai 'e au ko koe na'e ikuná kae 'ikai ko au." Ne 'ikai fa'a tui 'a Lusi i he'ene 'ilo'i na'a ne toe ikuna foki mo e fe'auhi i he fakakātoa 'o e 'lunaiteti Siteiti!

NGAAHI FAKAKAUCAU 'A LUSI KI HONO FAKAHĀ 'O E 'OFĀ

Ma'u ha loto 'ofa.

'Oku tokoni 'a e 'ofá ke ke fiefia.

Angalelei mo anga'ofa ki he ni'ihi kehé.

'OMI HA HAATI KIATE KIMAUTOLU

'E founiga fēfē ha'o muimui kia Sīsū 'aki hono fakahaa'i e 'ofá? 'Omi kiate kimautolu ha haati fakataha mo ho'o talanoá mo e taá, fakataha mo e fakangofua 'a ho'o mātu'a. 'Omi ia 'i he liahona.lds.org (lomi e "Submit an Article") pe īmeili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko ha Ongo Faka'ofo'ofa

Fai 'e Jane McBride

Makatu'unga i ha talanoa mo'oni

Ihe hake mai 'a Paulo mei he vaí, na'á na fetongi mo e Tangata'eikí. Pea na'e hilifakinima leva 'e he Tangata'eikí, Kui Tangatá mo e písopé kiate ia. Na'á ne hoko leva ko ha mémipa 'o e Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'e pehē 'e Paulo, "Oku ou ongo'i fiefia 'aupito". Na'á ne ala ki hono fatafatá fe'unga tonu mo hono mafú. "I he feitu'u ko eé."

Na'e fā'ofua kiate ia 'a e Fine'eikí. "Koe'uhí he na'á ke ma'u 'a e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'i hono hilifakinima koé."

Na'e kamokamo pē 'a Paulo. Na'e 'ikai ke ne fie fai ha me'a ke mole ai e ongo'i fiefia ko iá.

Ka 'i he 'aho pē hono hokó, na'e maumau'i 'e he'ene tokoua si'si'i ko Kaló 'a e vakapuna me'ava'inga 'a Pauló. Na'e fe'unga mo e māhina 'e taha 'a e tuku pa'anga 'a Paulo ke fakatau iá!

"Sio ki ho'o me'a na'e faí!" Na'e kaikaila 'a Paulo. "Ko e hā 'oku 'ikai te ke tukunoa'i ai 'eku 'ū me'á?"

Na'e pehē ange 'e Kalo, "Fakamolemole." Na'e tafe e lo'imatá 'i hono kou'ahé. "Mahalo te ta lava pē 'o ngaohi ke sai."

"He 'ikai pē ke tatau ia!"

Na'e tangi 'a Kalo mo lele ki tu'a mei he lokí.

Na'e ongo'i loto-mamahi 'a Paulo. Na'á ne 'ilo'i he 'ikai ke kaikaila pe 'ita 'a Sisú. Te ne toe ma'u nai 'a e ongo na'á ne ma'u hili 'ene papitaisó?

"I he le'o vaivai, na'á ne pehē ange ki he Fine'eikí, "Oku ou palōmesi te u feinga ke u hangē ko Sisuú" "Ka kuó u fai ha fehalaaki."

Na'e lea fakalelei ange 'a e Fine'eikí, "Na'e hala ho'o me'a na'e faí." "Ka 'oku toe 'omai foki 'e Sisu ha founiga ke tau toe ma'u ai 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i he 'osi 'etau fehalākí."

Na'e 'osi 'ilo'i pē 'e Paulo 'a e me'a te ne talaangé. "Oku ou 'ilo'i. Ko e fakatomala. Kuo pau ke u kole fakamolemole."

Na'e kamokamo 'a e Fine'eikí. "Ko e taimi pē te ke kai ai e sākalamēnítí, te ke fakafo'ou ai ho'o palōmesi ke ke

Kuo fai 'e Paulo ha fehalaaki.

Ko e ha nai te ne lava 'o fai?

muimui 'ia Sisuú. Pea te ke ma'a leva 'o tatau pē mo e taimi na'á ke ma'a aí 'i he 'osi ho'o papitaisó mo e hilifakinimá."

Na'e 'alu 'a Paulo ke kumi 'a Kalo. Na'á ne pehē ange, "Fakamolemole he'eku kaikaila'i koé." "Ta ngaohi e vakapuná ke sai."

Na'e malimali 'a Kalo, pea na'e ongo'i 'e Paulo kuó ne fai 'a e me'a na'e mei fai 'e Sisuú. Ko e taimi na'á ne fai ai 'ene lotú 'i he pō ko iá, na'á ne kole ki he Tamai Hēvaní ke fakamolemole'i ia pea tokoni'i ia ke ne angalelei ange kia Kalo. Na'á ne ongo'i ha fiemālie 'i hono lotó.

Na'e tokanga makehe 'a Paulo ki he lotu tāpuaki 'o e sākalamēnítí 'i he Sāpate ko iá. Na'á ne fanongo fakalelei ki he ngaahi leá. 'I he'ene kai 'a e maá mo inu 'a e vaí, na'á ne ongo'i 'a e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní kiate iá. Na'e mo'oni pē Fine'eikí. Na'á ne toe ma'u pē 'a e ongo faka'ofo'ofa ko iá! ■

'Oku nofó 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Kololato, USA.

- 'Oku ngingila mo ma'a 'a e kapakau 'o e vakapuná, 'i he taimi 'oku kei fo'ou aí.
'Oku hanga 'e he 'ea 'oku fehū'aki 'i he funga kapakaú 'o ai 'a e vakapuná ke puna 'i he 'ea.
- Ko e taimi 'oku poloka ai 'a e sinoú 'i he kapakaú, he 'ikai lava 'a e 'ea 'o fehū'aki fakalelei 'i he funga kapakaú. He 'ikai leva ke lava 'a e vakapuná 'o puna.
- 'Oku ngāue 'aki 'e he kakaí 'a e housi lalahi ke fana 'aki 'a e kapakaú ke ngingila mo ma'a, kimú'a pea toki puna 'a e vakapuná.
- 'E toki lava leva e vakapuná 'o puna 'o hangē pē ko e taimi na'e kei fo'ou aí!

TAUHI KE NGINGILA HO'O KAPAKAÚ!

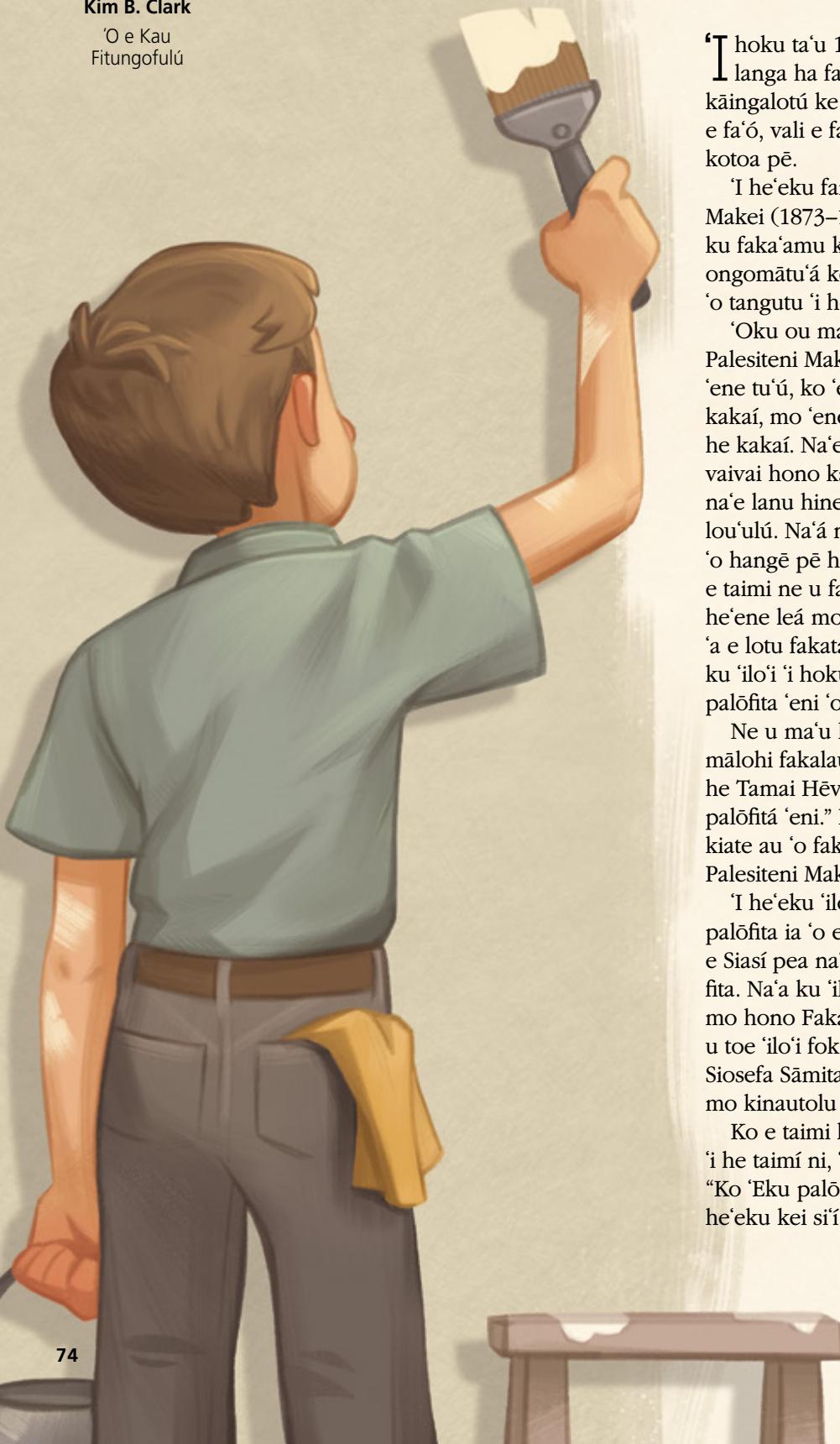
- Ko e taimi 'oku tau papitaiso aí, 'oku 'ikai ha'atau angahala pea 'oku foaki ma'atautolu 'a e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní ke tokoni ke tau ako mo tupulaki.
- 'Oku faingata'a ke tau ongo'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i he taimi 'oku tau fili hala aí.
- 'Oku fakamolemole'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní 'i he taimi 'oku tau fakatomala mo lotua ai ha tokoní. 'Oku mole atu 'etau ngaahi angahalá. 'E lava leva ke tau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní.
- Koe'uhí ko e Fakalelei 'a e Fakamo'uí, 'e lava ai ke tau fakatomala 'i he 'aho kotoa pē!
'Oku tokoni 'a e sākalamēniti 'i he 'aho Sāpaté ke tau ma'a, manatua 'a Sīsū, pea ma'u ha fiefia mo kamata fo'ou.

Fai 'e 'Eletā
Kim B. Clark

'O e Kau
Fitungofulú

Mamata ki he Palōfita 'a e 'Otuá

I hoku ta'u 11, na'á ku tokoni ki hoku uōtí ke langa ha fale fo'ou 'o e Siasí. Na'e tokoni e kāingalotú ke langa ia he kuonga ko iá—'o tuki e fa'ó, vali e falé, mo fai e ngaahi ngāue kehekehe kotoa pē.

'I he'eku fanongo pē ko Palesiteni Tēvita O. Makei (1873–1970) te ne fakatapui e falé, na'á ku faka'amu ke u 'i ai. Na'e fakangofua 'e he'eku ongomātú'a ke u 'alu. Ne u 'alu pongipongia pē 'o tangutu 'i he 'otu mu'á.

'Oku ou manatu ki he'eku mamata kia Palesiteni Makeí. Na'á ku mamata ki he anga 'ene tu'ú, ko 'ene lea ki he kakaí, mo 'ene tō'onga ki he kakaí. Na'e lanu pulū vaivai hono kano'imatá pea na'e lanu hinehina hono lou'ulú. Na'á ne *fotunga* 'o hangē pē ha palōfítá. Ko e taimi ne u fanongo ai ki he'ene leá mo fakahoko 'a e lotu fakatapúi, na'á ku 'ilo'i 'i hoku lotó ko e palōfita 'eni 'o e 'Otuá.

Ne u ma'u ha ongo mālohi fakalaumālie mei he Tamai Hēvaní: "Ko 'Eku palōfítá 'eni." Na'e folofola mai 'e he Tamai Hēvaní kiate au 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oní ko Palesiteni Makeí ko 'Ene palōfita ia.

'I he'eku 'ilo'i pē ko Palesiteni Makeí ko ha palōfita ia 'o e 'Otuá, na'á ku 'ilo'i leva na'e mo'oni e Siasí pea na'e hoko 'a Siosefa Sāmita ko ha palōfita. Na'a ku 'ilo'i na'e mo'oni e Tohi 'a Molomoná mo hono Fakafoki Mai 'o e ongoongoleleí. Ne u toe 'ilo'i foki ko e kau palōfita kotoa pē, meia Siosefa Sāmita kia Tēvita O. Makeí, na'a nau hoko mo kinautolu ko e kau palōfita 'o e 'Otuá.

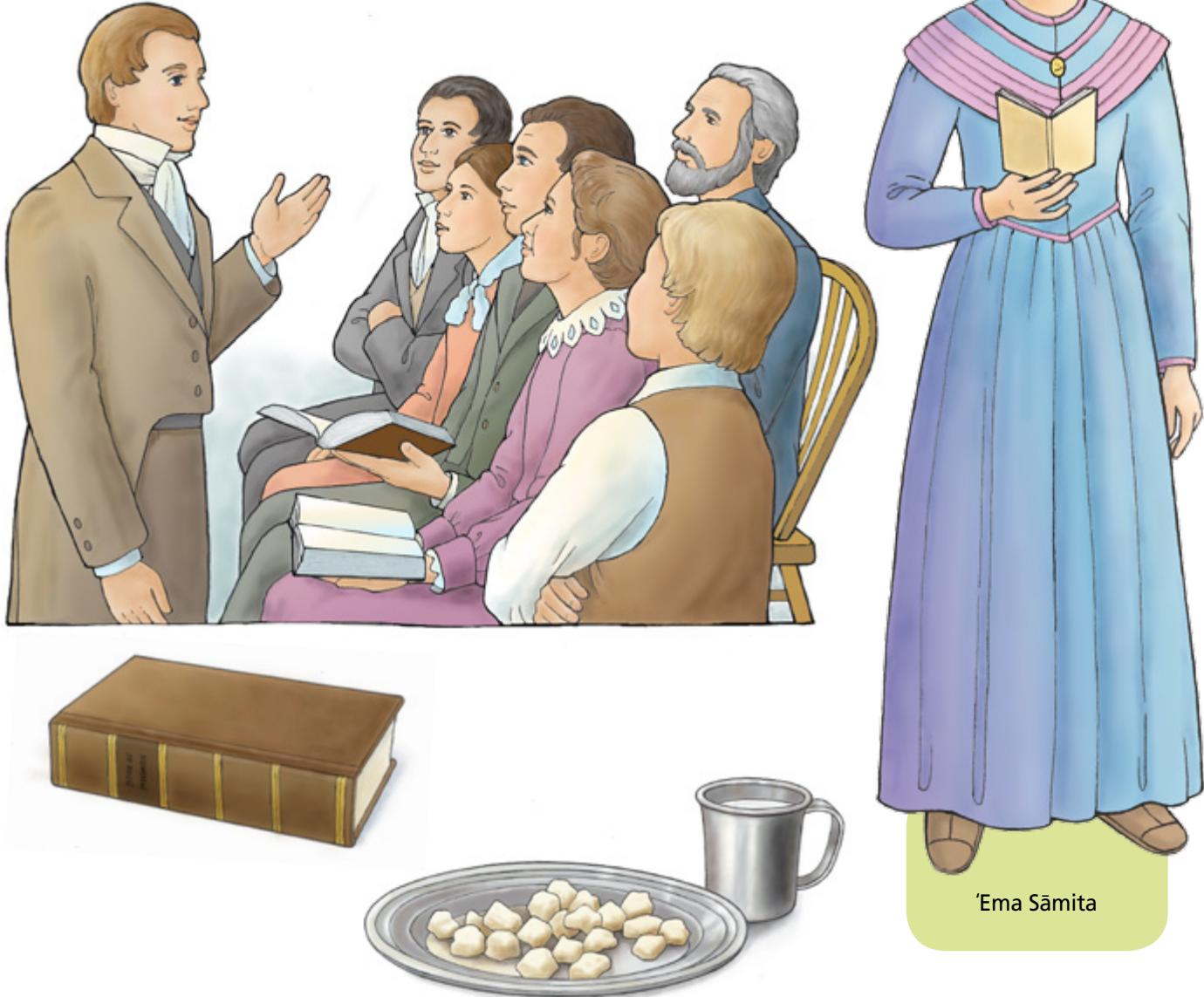
Ko e taimi kotoa pē 'oku ui ai ha palōfita fo'ou 'i he taimí ni, 'oku ou kei ma'u pē 'a e ongo tatau: "Ko 'Eku palōfítá 'eni." Na'e kamata kotoa 'eni 'i he'eku kei si'i. ■

Na'e hoko 'a Palesiteni Tēvita O. Makei ko e Palesiteni hono hiva ia 'o e Siasí pea na'á ne ngāue mei he 1951 ki he 1970.

'Oku Fokotu'u 'a e Siasí

*Faka'aonga'i 'a e ngaahi fakatātā ko 'ení ke vahevahe
'a e ngaahi talanoa ki he hisitōlia 'o e Siasí!*

I he 'osi pē hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná, na'e pulusi ia ko ha tohi 'o e folofolá. Na'e 'osi ha māhina 'e taha mei ai, na'e fakahoko 'a e fuofua fakataha 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni 'i ha fale faama. Ne omi ha kakai 'e toko 60 nai. Na'e tāpuaki'i mo tufaki 'a e sākalamēnití 'e Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautele. Na'e faifai pea toe fokotu'u 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi i he māmaní! I he hili ha ngaahi māhina mei ai, na'e folofola 'e he 'Eikí kia 'Ema Sāmita, ko e uaifi 'o Siosefá, ke ne tānaki ha ngaahi himi ke hiva'i 'e he Kāingalotú lolotonga e ngaahi fakataha 'a e Siasi.

Na‘e Papitaiso ‘a Sisú

Fai ‘e Kim Webb Reid, ‘Iutā, USA

Na‘e hoko ‘a Sione Papitaiso ko ha palōfita mā‘ongo‘onga. Na‘á ne ako‘i ‘a e kakaí ke nau fakatomala. Na‘á ne papitaiso leva kinautolu.

I ha ‘aho ‘e taha na‘e papitaiso ai ‘e Sione ‘a e kakaí ‘i he vaitafe ko Soataní. Na‘e hā‘ele mai ‘a Sisú ‘o folofola kia Sione ke Ne papitaiso ia. Na‘e ‘ilo ‘e Sione na‘e ‘ikai ha angahala ‘a Sisú. Ko e hā leva na‘e fie papitaiso ai ‘a Sisuú?

Na‘e folofola ‘e
 Sīsū na‘e fie ma‘u ke
 Ne talangofua ki he
 ngaahi fekau kotoa pē.
 Ko e papitaiso ko ha
 fekau ia.

Hili hono papitaiso ‘e Sione ‘a Sīsuú, na‘e hā mai ha lupe ke fakahā ‘oku ‘i ai e Laumālie Mā‘oni‘oní. Na‘e ongo mai e le‘o ‘o e Tamai Hēvaní mei he langí, ‘o folofola mai, “Ko hoku ‘Alo ‘ofa‘angá ‘eni, ‘a ia ‘oku ou fiemālie lahi aí” (Mātiu 3:17).

Te tau lava 'o talangofua ki he ngaahi fekaú mo fili ke papitaiso, hangē ko Sīsuú. 'E lava leva ke hilifakinima kitautolu ke tau ma'u 'a e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní ■.

‘Oku Ou Hounga‘ia ‘i Hoku Sinō

Fai 'e Palesiteni
Tēvita O. Makei
(1873–1970)

Palesiteni Hono
Hiva 'o e Siasi

KO HA LĒSONI MEIA TENITĪ

*Ko 'eku hoosi ko Tenitī na'e fehi'a
i hono ha'i iá, 'o hangē pē ko e kakai
kei talavou 'e ni'ihi.*

Nā'e 'i ai ha'aku [hoosi tangata kae hako lelei na'e ui ko Tenitī] nā'a ku fiefia ma'u pē ke u ako'i. Na'e fōtunga lelei, na'e ma'a pea suo poto-poto lelei hono matā, na'e sino lelei, pea 'i hono fakakātoá, ko ha monumanu lelei ia. Ko e taimi na'e heka ai ha taha 'iate iá nā'a ne loto-fiemālie, paongofua, pea ongongofua. Nā'a ne fe'ao lelei mo 'eku kuli ko Sikotí. Nā'a ku sa'iia 'i he'ene 'alu ki ha me'a na'e ilifia aí. Nā'a ne loto-falala pē ke ne fai ha me'a te u fekau'i ke ne faí, pea he 'ikai ke lavea ai.

Ka na'e fehi'a 'a Tenitī 'i hono ha'iha'i iá. Nā'a ne ta'efiemālie lahi 'o ka ha'iha'i ia pea te ne ngaungau pē 'a e maeá kae 'oua kuo homo ia mei ai. Na'e 'ikai ke ne hola; ka na'a ne fie ma'u pē ke tau'atāina. Nā'a ne fakakaukau 'oku ongo'i tatau pē mo e fanga hoosi kehé, na'a ne feinga leva ke vete mo honau ha'i 'onau-tolú. Nā'a ne fehi'a 'o ka loka'i ia 'i he kaikai'angá, pea kapau te ne 'ilo'i ha tafa'aki 'i he 'aá 'oku molemole hono ueaé, te ne ue'i fakalelei pē ia

'aki hono va'ē kae 'oua kuó ne homo ki tu'a. Na'e tā tu'olahi 'a e anga'ofa 'a e kaungā'apí 'o toe fakafoki mai ia ki he loto'aá. Nā'a ne 'ilo'i foki hono teke'i e 'aá ke avá. Neongo [na'a ne fa'a maumau'i na'e] fakatupu 'ita pea taimi 'e ni'ihi fakamole pa'anga, ka na'a ku mālie'ia 'i he'ene fakakaukau potó mo e mohu founigá.

Ka na'e hoko 'ene fie'ilo mo e holi ke fakatotoló ke ma fakatou tō ai ki he faingata'a. Na'e tu'o taha hono tui'i ia 'e ha me'alele 'i he hala pule'angá, na'e ta'e'aonga ai 'a e me'alelē, lavea 'a e hōsí, pea lavea mo e faka'ulí ka na'e 'ikai ko ha lavea lahi.

'I he'ene fakaakeaké, na'a ne kei holi pē ke hoko atu 'ene fonongá, na'a ne fakatotolo'i takatakai 'a e 'aá kotoa.

Nā'a ne 'ilo na'e loka'i malu foki mo e 'aá. Na'a mau fakakaukau leva kuo malu 'a Tenitī 'i he kaikai'angá.

Ka 'i ha 'aho 'e taha, na'e hanga 'e ha taha 'o tuku ava pē 'a e 'aá 'I he'ene 'ilo'i 'ení, na'e fakaava ia 'e Tenitī, 'alu fakataha mo [ha hoosi 'e tahal], pea na'a na fakatou fononga atu ki he kaungā'apí. Na'a na 'alu ki ha fale motu'a na'e ngāue 'aki ke tuku'anga koloa. 'I he fie'ilo 'a Tenitī na'a ne teke'i fakaava ai e matapaá. 'O hangē pē na'a ne mahalo ki aí, na'e 'i ai ha tangai tengai 'akau. He toki me'a fakafiebia mo'oni! 'Io, pea ko ha toki me'a fakamamahi ia! Ko e tengai 'akaú ko ha tauhele fakakonahi ia ma'a e fanga kumaá! 'I ha ngaahi miniti si'i mei ai na'e faingata'a ia 'aupito 'a Tenitī mo hono kaungā fonongá, pea taimi nounou pē na'a na mate lōua.

Ko e tokolahihotau to'u tupú 'oku nau hangē ko Tenitī! 'Oku 'ikai ke nau kovi; 'oku 'ikai 'aupito ke nau taumu'a ke faihala; ka 'oku nau loto'oho, longomo'ui, fie'ilo'ilo, pea 'oku nau fie mo'umo'ua ki ha me'a. 'Oku kau foki mo kinautolu 'i he ta'e-manongá 'o ka ta'ota'ofi, ka kapau 'e fakamo'ua'i honau taimí, fakahino-hino lelei mo totonus, te nau hoko 'o paongofua mo nima-poto; kapau 'e tuku ke 'alu fano holo pē ta'efaka-hinohino'i, te nau fa'a maumau'i 'a e ngaahi teftio'i mo'oni 'o e totonú, 'a ia 'oku fa'a fakatau atu ki he ngaahi tauhele 'o e filí, fakatu'utāmakí, pea a'u ai pē ki he maté. ■

Mei ha Lipooti Konifelenisi, 'Okatopa 1968, 87; na'e fakalelei'i 'a e faka'ilonga leá mo e fakamata'itohi lahi.

KO HONO FAKAMO'UI E 'OFEFINE 'O SAIOSÍ,
TĀ FAKATĀTĀ 'E JEREMY WINBORG

"Peá ne ... puke hono nimá, 'o ne ui, 'o pehē, Táahine, tu'u hake." (Luke 8:54).

‘Oku ‘i he Makasini Foki Ko ‘Ení

MA’Á E KAKAI LALAHİ KEI TALAVOÚ

Ke Mou ‘i he Kakai Tuí ko ha Faka‘ilonga

‘E founga fēfē ha’atau tu’u maú ‘i he ongoongolelei pea akonekina e nīhi kehé ta’e-kau ai ha fakakikihi mo ha fe’ite’itani?

p.44

MA’Á E TO’U TUPÚ

p.50

NGAAHI ‘UHINGA ‘E OKU TAU MANAVAHĒ AI ‘I HE FAKATOMALĀ- MO E ‘UHINGA KE ‘OUA TE TAU MANAVAHĒ AÍ

‘Oua na’a tuku ke ta’ofi koe ‘e he manavaheé mei ho’o a’usia ‘a e nonga mo e fiefia ‘o e fakatomalá mo e fakamolemolé.

MA’Á E FĀNAÚ

Ko ha Ongo Faka‘ofo‘ofa

Ko e hā e me'a ka hoko ‘i he taimi te ke faihala ai hili ho’o papitaisó? ‘E founga fēfē ha’o toe fakafoki mai ‘a e ongo faka‘ofo‘ofa ko iá?

p.72